

9 789634 412335

OT 0103

Nodus

KISISKOLÁS GYEREK A CSALÁDBAN

Értéktovetési és képességfejlesztő program

**Értékközvetítő
és képességfejlesztő program**

Kisiskolás gyerek a családban

OKTKER-NODUS KIADÓ Kft.
Veszprém

A hazai családpedagógiai és családpszichológiai
irodalom alapján összeállította:

ZSOLNAI JÓZSEF

ISBN 963 441 233 5

Kiadja az OKTKER-NODUS KIADÓ Kft., Veszprém
Felelős kiadó: Varga István
Közgült az OOK-Press Kft. nyomdájában, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila

Kedves Szülők!

E könyvecske címzettjei Önök. Bízunk abban, hogy a sikeres családi nevelés érdekében tett javaslataink megfontolása, végiggondolása után nemcsak címzettek lesznek, hanem a pedagógusok *szakértő partnerei* is.

Könyvünk nem most kerül először az olvasók kezébe. Az *értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógiai programmal* dolgozó iskolákban 1985 óta ajánljuk a kisiskolás gyerekek szüleinek figyelmébe – nem kis sikerrel. Csak köszönni tudjuk mindazon szülőknek, akik eddig megfontolták a könyvben ajánlottakat, hogy gyermekük egészséges, nyugodt fejlődése érdekében készek voltak a pedagógusokkal való szoros együttműködésre! Az együttműködést feltehetően azért vállalták, mert sajátmaguk is meggyőződhettek arról, hogy az értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia a *gyermekükért van*.

Ha gyermekük *nem képességfejlesztő iskolába* jár, e könyv akkor is haszonnal forgatható. Hiszen a kisiskolás az iskolás, akármilyen iskolában szerettetik meg vele a kultúrát, vezetik be a műveltség világába – vagy idegenítik el a tanulástól, távolítják el a sokszínű, gazdag tudás igényétől. S mivel e könyvecske egyrészt azért készült, hogy a családi nevelés pedagógiai minél megalapozottabb lehessen, másrészt azért, hogy Önök, kedves Szülők, minél eredményesebben tudjanak együttműködni a gyermeküket tanító

pedagógusokkal, jó szívvel ajánljuk, áldozzanak egy kis időt a tanulmányozására.

Úgy gondoljuk, bármely gyereknek csak haszna lehet abból, ha a *családi nevelés gyakorlatát végiggondolják* vagy *újrágondolják* a szülők. Erre biztatjuk Önöket is, s ennek érdekében foglaltuk össze a legkorszerűbb magyar nyelvű családpedagógiai és családpszichológiai irodalom – elsősorban Ranschburg Jenő munkái – alapján azt a sok-sok pedagógiai teendőt, amelyet csak a családban lehet megoldani. Ebben a kiadványban olyan tanácsokat, amelyek az Önök családjában élő csecsemő vagy óvodás, illetve serdülő vagy ifjú nevelésére egy az egyben érvényes lenne, nem adhatunk. Kizárólag a kisiskolás gyerekükre irányítjuk a figyelmet: ahogyan ő a családban és az osztályban tevékenykedik-fejlődik, fél vagy örül, szorong vagy boldog. Összeállításunk nem receptgyűjtemény, inkább *pedagógiai problématár*. Ezt juttattuk kifejezésre a kérdőmondatos címekkel is, például: „Milyen a kisiskolás?”, „Milyen bánásmódot kívánna a kisiskolás?” stb. Ha Önök megtisztelnék bennünket azzal, hogy könyvünket végigolvassák (természetesen mindkét szülőre gondolunk, nemcsak az anyára), olvasás közben jó, ha tudják a következőket. Az itt közreadott tanácsok, megállapítások hitelesek. Többszer hazai és európai család eredményes nevelési gyakorlatának a tapasztalatáról van szó. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az itt közreadott törekvések, megfontolások egyike vagy másika azonnal sikerre vezet. A nevelés csak akkor hatásos, ha nevelési elgondolásaik véghezvitelében *következetesek és türelmesek*.

Összeállításunk egyes fejezetei külön-külön is olvashatók. Természetesen, ha valaki a szülői nevelés logikáját meg akarja érteni, célszerűbb, ha elejétől forgatja a füzetet.

Azok számára akik Önök közül a családi nevelés rész kérdései iránt *mélyebben érdeklődnek*, füzetünk végén szakirodalmi tájékoztatót közlünk.

Nagy megtiszteltetés és értékes segítség lesz számunkra, ha sorainkat olvasván végiggondolják, s megkísérlik azok megvalósítását.

I.

Mit jelent nevelni?

A nevelés látszata

- Nem nevel az a szülő, aki csak prédikál a gyerekeknek, aki állandóan figyelmezteti és fegyelmezi.
- Az sem nevel, aki gyermekét kényezteti, mindentől óvja, mindent megcsinál helyette.
- Az sem neveli gyermekét, aki indulatában meggon-
dolatlanul, szeszélyétől függően gyakran bünteti.
- Nem tekinthető nevelésnek, ha a szülők egymástól eltérően szigorúak vagy engedékenyek, szélsőségesen eltérő módon jutalmaznak vagy büntetnek.
- Természetesen szóba sem jöhet a nevelés ott, ahol a gyerekekkel nem törődnek, ahol legfeljebb csak akkor kapkodnak, ha „baj van a gyerekekkel”.
- S még az sem mondható nevelésnek, ha a nevelésben érdekelt szülőknek nincs önálló elgondolásuk a gyermeknevelésről, s mindent kizárólag úgy csinálnak, ahogy „az apjuk vagy anyjuk tett”.

Mi tekinthető nevelésnek?

A gyermeknevelés elsődlegesen *felelősségvállalás* mindkét szülő részéről. Mégpedig olyan felelősségé, amelyet tisztázott, végiggondolt és egyeztetett célok jegyében vállalnak magukra. E felelős nevelésben érdekelt szülők (esetleg nagyszülők) közel azonosan vá-

laszolni tudnak arra, „mire nevelnek”. (Erről részletesen a következő fejezetben lesz szó.) A tisztázott, végiggondolt célok azonban mit sem érnek, ha a szülők nem képesek *megtervezni és megszervezni*, a gyermeket is bevonva, annak tevékenységét, igazodva az egyes gyerekhez, a gyerek fejlettségéhez, neméhez, életkorához, idegrendszeri alkatához stb. Tehát ha nem tudják tervszerűen irányítani, hogy mit, hol, mikor végezzen el feladatszerűen, hogyan alkalmazkodjon, milyen legyen a magatartása különböző helyzetekben, különböző emberekkel. De ne higgyük, hogy ez önmagában megoldás lehet! Tudnunk kell, a gyerek akkor is tanul, akkor is nevelődik, ha nem gondolunk rá. Ha csak pusztán lát, hall: látja, hallja, felfogja, ami a családban és a családon kívül történik. Ezek a spontán hatások olykor mélyebb nyomot hagynak a gyerekekben, mint a megtervezettek. Ezért azok a szülők nevelnek eredményesen, akik ezeket a spontán hatásokat képesek és hajlandók tudomásul venni, megfigyelni és elemezni. Akik tudják, hogy pl. a szülők körében folyó trágárságnak, nagyképűsködésnek, gúnyolódásnak, igénytelen szórakozásnak, avagy a könyvszeretethez, a családi ház tisztaságának kitörölhetetlen hatása van. Röviden: csak az nevel, aki tisztában van a gyermeket érő spontán hatások sokaságával, és ezek ismeretében tervezi és szervezi – ismételten mondjuk, a gyermeket is bevonva – annak az életét. Vannak szülők, akik „nem tudják, csak teszik” a dolgukat. Akik nevelnek, azokra az mondható: tudják és úgy teszik.

Az öröklésről

Több szülőben gyakran felmerül: „teljesen mindegy, hogyan nevelm a gyereket, úgyis minden attól függ, mit örökölt”. Az *öröklés* valóban nagyon fontos dolog, de sohase feledjük: tulajdonságainak kialakításában a legdöntőbb a nevelés. Lássuk tisztán, mit örököl a gyerek. Örököli testének alakját, bőrének, hajának és szemének a színét, idegrendszerének nagyobb vagy kisebb rugalmasságát és munkabírását, jobb vagy rosszabb érzékszerveit, látását, hallását stb. A gyermek egyéniségének ezek az öröklött testi és idegi sajátosságai bizonyos hajlamot jelentenek egyes testi vagy szellemi feladatok ellátására.

Fontos tudnunk, hogy a hajlamok még nem kész képességek, hanem csak a feltételeket jelentik ezekhez. Így például az a gyermek, aki erős és rugalmas testtel született, nem szükségszerűen lesz sportversenyző, mint ahogyan a nagy intellektuális adottságokkal született gyermek sem lesz szükségszerűen filozófus vagy matematikus. Hogy ezek a hajlamok és feltételek mennyiben realizálódnak, arról a társadalmi, iskolai és családi környezet dönt, amelyben a gyermek él, de mindenekelőtt a gyermek nevelése a döntő.

Az öröklődés tehát kihat a gyermek lelki fejlődésére. Nem meghatározóan, hanem csupán feltételes módon. A nevelés óriási fegyver a gyermek alakításában. Hatalmas mértékben kifejlesztheti a gyermek gyenge és jelentéktelen hajlamait is. A múltból számos példát ismerünk, amikor a beszédhibás emberek a gondos és rendszeres nevelés eredményeképpen híres szónokok lettek, vagy rossz hallású emberek zenekedvelővé váltak. A kiváló emberek életrajzaiból is megtudhatjuk, hogy azt, amit elértek, nem öröklött képességeiknek,

hanem mindenekelőtt a következetes nevelésnek és önnevelésnek köszönhetik.

Egyes szülők súlyos hibát követhetnek el, miközben azt latolgatják, hogy gyermekük alkalmas-e valamely tevékenység végzésére. Így például, ha a gyermek valamely tevékenységben nem mutat rögtön megfelelő ügyességet, eredetiséget – pl. a rajzolásban, a tornában, zenében vagy a matematikában –, hajlamosak azt hinni, hogy a gyermek nem alkalmas e tevékenységekre. Az ilyen szülőknek tudomásul kellene venniük, hogy a valamely munka sikeres ellátására való képességet elsősorban a nevelés által lehet megszerezni. Sokszor valóban nagy türelemre és sok gyakorlásra van szükség, hogy valamely képesség megnyilvánuljon. A szülőknek azonban ilyenkor sem volna szabad reményüket veszteniük, hanem türelmesen folytatni kellene a nevelést.

Abból, hogy a nevelés fontosabb, mint az öröklés, arra lehet következtetni: minden megoldható neveléssel. Ez így önmagában nem igaz. Az öröklődést nem szabad figyelmen kívül hagyni, tehát nem szabad minden gyereket azonosan nevelni. Mint már mondtuk, figyelembe kell venni a gyermek idegrendszeri alkatát, hajlamait (hisz ezeket részben örököli!), és egyénhez igazodva kell fejlődését és nevelését irányítani. Sok szülő mondja: a gyerek lusta, mint az apja; sunyi, mint a bátyja; lelkiző, mint az anyja, s ezekről azt gondolja: örökölte. *Nem örökölte, hanem tanulta.* Elleste, spontán módon követte a mintát, szándékától függetlenül. Összegezve a fentieket kijelenthetjük: *neveléssel esélyünk van mind a tanult tulajdonságok, mind az öröklött hajlamok megváltoztatására.*

II.

Mire nevelünk?

- Azt akarom, hogy a gyerekem becsületes ember legyen.
- Szeresse a munkáját, amit csinál.
- Legalább egy érettségije legyen.
- Legyen könnyebb az élete, mint nekünk volt.

A gyermek jövője és a nevelés

Nem vitás, ezek a kijelentések a gyermeknevelés céljára utalnak. Észrevehetjük, hogy mindegyik megfogalmazás más-más szándékot takar.

A nevelés céljain gondolkodni a családban annyit jelent, hogy képesek vagyunk fontolóra venni a gyermek jövőjét leendő életszakaszai szerint, kisiskolás korától felnőtt koráig. Megkíséreljük előre látni őt serdülőként, amint hirtelen leszakad rólunk. Elképzeljük, milyen lesz pályaválasztó fiataalként, majd hogyan boldogul felnőttként, munkavállalóként, állampolgárként.

Ha ennyit teszünk, keveset teszünk! Nem elég a gyermek jövőjét növekedésének, fejlődésének szakaszai szerint elgondolni, valamiképp úgy kell az ő jövőjéről gondolkodnunk és gondoskodnunk, hogy valamelyest latolgatjuk azt is, milyen lesz Magyarország, Európa és a Földünk távolabbi jövője, milyen lesz húsz év múlva a világ, mik lesznek akkor a legfőbb értékek. *Aki nevel, az a jövőnek nevel.* De csak akkor, ha

gyermekje lehetőségeire és a világ változásaira egyszerre figyel. Persze a jövőnek nevelni nem azt jelenti, hogy a mára, a mai világ mindennapjaira ne kellene gondolnunk. Aki igényesen nevel, a kettőt együtt teszi. Csakhogy más feladatot jelent az egyik és más a másik. Helyesen járnak el azok a szülők, akik fontosnak tartják, hogy a gyermekük egészséges, edzett (kemény kötésű), kiegyensúlyozott, nehéz helyzetekben magát föltaláló, talpraesett legyen. De ha csak ezekre gondolnak, kevésre gondolnak. Ha csak azok teljesülnek, nem dől el, hogy gyermekük önző, ügyeskedő, saját érdekeit hajszoló, másokat semmibevevő fiatal lesz, avagy olyan ember, akinek fontos a magyarság sorsa, az ország jövője, akinek érték a művészet, a tudomány, aki cselekvő állampolgár és demokrata akar lenni, aki igényt tart a köz dolgaiba való beleszólásra, aki nemzeti létünkkel szemben vagy a kultúra nagy alakjaival kapcsolatosan nem cinikus, vagy aki egyéni érdekein túl kész konfliktust fölvállalni olyasmért is, hogy pl. a környezetünk ne legyen szemetes.

A nevelés céljáról

Édeskeves tehát annyit célul kitűzni, hogy legyen gyermekünk bátor, becsületes, jó ember, legyen külön az élete, mint a miénk. A nevelés lényegéről szólva már mondtuk: nem nevel az, aki gyermekével kapcsolatosan a célokat nem tudja árnyaltabban megfogalmazni (rövidebb és hosszabb távra), ebből következően a tevékenységeket sem tudja megtervezni számára. Családjában így legföljebb csak *nevelődik* a gyerek, s maga sem lehet biztos, hogy merre, milyen irányban, s hogy mikor fordul szüleivel szembe, mikor azonosul velük. Nyilvánvaló, a szülők – tekintve,

hogy nem pedagógusok, nem az oktatásügy szakemberei – nem tehetnek arról, hogy a kíváncsú nevelési céljaikat nem feltétlenül képesek árnyaltan, gyermekük teljesítőképességéhez igazodóan megfogalmazni. Esetünkben – a képességfejlesztő programban – azonban más a helyzet. Magunk az iskolakezdés pillanatától ehhez segítséget adunk, és adunk ezután is. De nemcsak mi tesszük ezt! Sok-sok pedagógiai kiadvány, a napilapok, hetilapok pedagógiai rovatai, a rádió és a televízió számos adása segít napjainkban a szülőknél a célok helyes megtalálásában, az értékekre nevelésben, a pedagógiai tisztánlátásban. Csak élni kell velük.

III.

Milyen a kisiskolás gyermekünk?

A nevelés egyik legfőbb jellemzőjének mondtuk, hogy annak, aki nevel, igazodnia kell a nevelthez, esetünkben a kisiskolához. Tehát tudnunk kell, milyen a kisiskolás, milyen kisiskolás a mi gyermekünk. Nemcsak az a kérdés, hogy jó vagy rossz, rossz tanuló vagy jó tanuló, hanem az is, mire lenne képes, mit gondol a világról, hogyan lát bennünket (szülőket, pedagógusokat), mi érdekli, mitől fél, minek örül, mi akar lenni stb.

Ahhoz, hogy értelmesen és eredményesen nevelhessünk, hogy magára a gyermekre, az ő közreműködésére építhessünk, tudnunk kell egy alapvető szabályt: minden kisiskolás olyan, mint a többi; olyan, mint néhány többi más; és olyan, mint senki más. Lásuk a két szélső esetet! Tehát: milyen a kisiskolás, és milyen a mi kisiskolás gyermekünk mint egyszeri, egyedi gyerek, mint leendő serdülő, felnőtt. Az első kérdésre a több évszázados pedagógiai tapasztalat, valamint a pszichológiai kutatások révén könnyebb a választ. A másodikra nehezebb. Az elsőre itt megadjuk a feleletet. A másodikra feleletet adni nem tudunk, de segíteni fogunk abban, hogy minden szülő – ha akarja – megismerhesse, megfigyelhesse a gyereket, hogy elfogódottságtól mentesen olyannak lássa, amilyen, hogy úgy kísérelje meg formálni, fejleszteni, ahogyan azt a gyermek egyedisége és megismételhetetlen egy-szerisége megköveteli.

Milyen a kisiskolás?

A részletező leírás előtt két megjegyzést teszünk. A kisiskolást a családban betöltött szerepe, a családban elfoglalt helye szerint jellemezzük elsősorban abból a szemszögből, ahogyan a szülőnek erről tudnia kell. Az alább következő összefoglalás a kisiskolás jellegzetességeiről persze nem végleges, nem lezárt. Arra keressük a választ: jól ismerjük-e a kisiskolás teljesítőképességét, érdeklődését, úgy van-e minden, ahogyan azt napjaink pedagógiája véli, ahogyan e korosztályt a pszichológusok bemutatják.

S most lássuk, milyen a 6-9 éves kisiskolás!

- Az óvodás korhoz viszonyítva – még az iskolába lépés előtt – a legtöbb gyermekben egy szembetűnő *testalkatváltozás* figyelhető meg.
- A gyermek az idegrendszeri érettsége következtében *mozgását jobban tudja koordinálni*, jobban uralkodik rajta. Ez különösen azokra a finom mozgásokra vonatkozik, amelyek az írás és a rajzolás szempontjából fontosak.
- A gyermek képes arra, hogy hosszabb időn át egy tárgyra figyeljen, hogy kitartóan koncentráljon cselekvéseire, még ha azok egyhangúak és unalmasak is.
- Ugyanakkor megmarad a *mozgékony-sága*, mozgás-gazdagsága, erős mozgásigénye.
- A játék (a mozgásos játék, a szerepjáték, a szellemi játékok) életének legfőbb mozgatója.
- A kisiskolás *érdeklődése* alapvetően megváltozik: a külső világ felé fordul, a részletek is érdeklik. Szinte minden érdekli. Mindig tanul, mindenből tanul, magatartása, viselkedése során a tanultakat alkalmazza és figyelembe veszi. Nemcsak a közvetlenül általa látott-hallott, hanem a közvetett – nem hall-

ható, nem látható – dolgokat is képes megtanulni. Szívesen foglalatoskodik alkotó és konstrukciós játékokkal.

- *Emlékezeti teljesítménye* nagyon megnő. Sok min-dent azonnal „bevés”, megjegyez. Nagyon sok szót – idegen szót is – képes megőrizni. A szavak által jelölt fogalmak értelmezése szubjektív színezetű és szemléletes (pl. betegség az, amikor piros foltjai vannak az embernek). A kisiskolások úgy magya-rázzák a fogalmakat, hogy *példát mesélnek el*, vagy a tárgyat (tényállást) *leírják*. („A bűn az, amikor valakit becsapunk”; „A gyerek olyasvalaki, aki ug-rani tud.”) A fogalmak tehát egy meghatározott helyzethez vagy bizonyos élményhez tapadnak. Azzal is szoktak jelentésmagyarázatot adni, hogy megadják, mit tesz a meghatározandó dolog (mint viselkedik), vagy pedig *mire használható* (mit lehet vele csinálni). (Palack: „Iszunk belőle, kirándulásra magunkkal visszük.”; bot: „Verést lehet kapni ve-le.”) Egyes esetekben a meghatározások a *főfogal-makkal* történnek. Többnyire igen tág értelemben alkalmazzák ezeket anélkül, hogy a megkülönbö-zető, közelebbi ismertetőjegyeket megadnák („A kéményseprő az egy ember.”). A bemutatott ismer-tetőjegyeket a logika nyelvén így foglalhatjuk össze: a kisebb iskolásgyermekek *fogalmai még nem világosak* (rendezetlenek, tagolatlanok), *bizonytalanok* (bizonytalanság a tekintetben, hogy mi a lényeges) és *zavarosak* (nincsenek világosan el-határolva). Az iskolában lassanként mindez meg-változik, és csak a pubertáskor után nyerik el azt a határozott megfogalmazást, amelyet a felnőtteknél találhatunk.
- Kapcsolatteremtésre – többnyire – csak ismerősök körében hajlandók. Nehezebben áttekinthető hely-

zetben csak nagy erőfeszítések árán birkóznak meg az érintkezési hagyományokkal. (Bizonytalanul, szorongva, szegényes vagy túlbonyolított nyelvi sémák alkalmazásával tudnak megszólítani valakit, köszönni, kérdezni, kérni...)

- A kisiskolások körében – főleg az első-második osztályban – *a tanítónak nagy tekintélye van*. Különösen, ha a tanító a gyermek számára értékes tulajdonságokkal rendelkezik: ha együttműködő, barátságos, figyelmes, türelmes, kellemes külsejű, jó humorérzékű, széles érdeklődési körű, „kiszámítható”.
- A gyerekek a csoportban, osztályokban teljesítmény alapján *jól tudják egymást rangsorolni*.
- Igénylik az osztálytársakkal való együttlétet, az osztályban jól érzik magukat, *képesek az osztály-szellem igényei szerint viselkedni*. Nemcsak a család már a mindenük, lassan megkezdődik a családról való leválás. (Mindez jól felismerhető a gyerek beszámolóiban.)

Az anya és az apa szerepe a kisiskolás fejlődésében*

Előbb azokat a jellemzőket soroltuk föl, amelyek alapján a 6-9 éves gyerek iskolaképesnek minősül. De milyen az iskolán kívül, a barátai körében, az utcán és legfőként milyen a családban? Tudniillik, amilyen a családban, olyan szeretne lenni az iskolában is, ha erre módja lenne. Az iskolai normák miatt azonban a leg-

*A fejezetben szó szerint átvett bekezdések találhatók Ranschburg Jenő Családi kör c. munkájából (50–51.; 53–54. old.).

több gyerek más lesz, mint otthon, de mégsem teljesen más, „nem bújhat ki a bőréből”, *nem hagyhatja a háta mögött, amit otthon hallott, látott, tapasztalt, amire addig nevelték*, de azt sem, amit az utcán, az otthonon kívül átélt.

A család a gyermek számára nemcsak az „otthon melege”, hanem a szereptanulás nagy lehetősége is: a társas kapcsolatok elsajátításának legelső színtere. Tanulhatja a nemi szerepet, a gyermekszerepet anyjához és apjához való viszonyában. Nézzük az anyjához való viszonyának alakulását.

A harmadik életév táján anya és gyermeke viszonyában új korszak kezdődik, a „Tegyél le!” szakasz. Voltaképp ekkor indul meg, és a serdülőkori „Hagyj békén!” szakaszban tetőz a szülőről való „leválás” folyamata. A gyermek tehát megtanulja szeretni az anyját és értékelni anyja szeretetét, s e kinccsel, amelyet anyja a tarisznyájába tett, elindul világot látni. „Levállik” az anyjáról, ám azonos, és később ellenkező nemű kortársaival való érzelmi kapcsolatteremtései során azt a szeretetet használja fel, amelyet anyjától tanult, s amelyet eddig teljes egészében anyjához fűződő viszonya kötött le. A leválási folyamat jele: a kortársi kapcsolatok szövődése általában a harmadik év után indul meg a gyermekek között. Hogy e leválás törvényszerű és a gyermek (és a szülő) érdekében való, abból is kiderül, hogy azok a gyermekek, akiknek anyjukhoz fűződő függőségi viszonyuk hároméves koruk után is erős marad, kimutathatóan nehezen illeszkednek be a kortársközösségekbe, és baráti, páros kapcsolatok teremtésére alig képesek.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy hároméves kora után a gyermek fokozatosan megszűnik szeretni az anyját. Egyszerűen arról van szó, hogy a gyermek társas, szociális érdeklődése a családról más csoportok

felé tevődik át, és az új tájékozódás sikere érdekében le kell győznie a család visszahúzó erejét. De a kezdeti kapcsolat – ha áttételesen is – továbbra is jelen van. Amikor a gyermek három-négy éves korában anyjával vagy apjával birkózik, amikor csak egy puha selyemdarab morzsolgatása vagy egy rugalmas, kellemes tapintású játékalat simogatása közben képes elaludni, valójában a korai, közvetlen testi kapcsolatot éli át szimbolikus formában. Ugyanezt teszi a serdülő lány is, amikor különös szeretettel húzza fel az édesanya harisnyáját, vagy a serdülő fiú, amikor első randevújára az édesapja nyakkendőjét köti fel.

„Ölelj magadhoz!” – „Tegyél le!” – „Hagyj békén!” – ez a szülő és a gyermek kapcsolatának három fontos, eltérő, de mégis szervesen kapcsolódó szakasza. A szakaszoságnak ugyanakkor a korábbi élmények továbbélésének talán legszebb bizonyítéka, hogy amikor a serdülőnek a szülőhöz való viszonya a „Hagyj békén!” időszakhoz érkezik, ismét megjelenik az életében az „Ölelj magadhoz!” szakasz, ennek tárgya azonban többé már nem az anya...

És most nézzük, mit jelent a gyerek számára az apa, avagy mi a szerepe az apának abban, hogy a családban a gyermekek megtanulják, hogy mi férfias, mi nőies.

Az élet korai szakaszában anya és gyermeke között a kapcsolat mindig melegebb, bensőségesebb, mint amilyen az apa és a gyerek között létrejöhet. Ennek biológiai okai vannak, tehát nyugodtan mondhatjuk: így van rendjén. De ha az apa feladja azt a több évszázados előítéletét, hogy a csecsemővel foglalkozni „nőies” dolog, tehát kizárólag az anya feladata, mégis sok minden másként alakul: miközben időnként ölebe veszi, megteáztatja, tisztába teszi gyermekét, észre sem veszi, és az „apa vagyok!” hivalkodó büszkesége

őszinte, mélyről fakadó szülői szeretetté változik. A férfias viselkedést két-három esztendőskorától kezdve apjától tanulja meg a gyermek, vagyis az apa szolgáltatja azt a *mintát*, melynek segítségével az „én fiú vagyok” tudata viselkedésszerű tartalommal telítődik. A hatéves fiú – férfivoltának tudatában – igyekszik elsősorban férfias viselkedésformákat utánozni. De miből ítéli meg, hogy egy-egy viselkedés férfias vagy nőies-e? Nyilvánvalóan a végrehajtó neméből, vagyis abból, hogy az adott viselkedést általában férfi csinálja-e vagy nő? Így válik számára pl. a horgászás jellegzetesen férfias viselkedéssé. Az apa a legtöbb családban a „törvényhozó” és a „végrehajtó” szerepét tölti be: megállapítja, hogy mi a helyes és mi a helytelen magatartás, és miközben az előzőt jutalmazza, az utóbbit pedig bünteti, mindkét gyermekénél (fiánál és lányánál is) egyformán fontos funkciót tölt be a társadalmi normák, értékek, szabályok elfogadtatásában. Ez azonban az apai feladatoknak csupán tudatos oldala. Nézzük meg most a másik oldalt is. Minden férfi három szerepkörben mutat óhatatlanul példát gyermekei számára: a „*férfi*”, a „*férj*” és az „*apa*” szerepkörben. Az elsőről, arról a folyamatról, melynek során a fiú el-sajátítja a férfias magatartást apjától, beszéltünk már. A példa, amit a férfi az apa szerepkörben nyújt, me-gint csak elsősorban a fiúk számára fontos. Apjától tanulják meg – nemegyszer a saját bőrükön –, hogyan viselkedik az apa gyermekével, és ezt az apai magatartást – mint a stafétabotot – gyakran változatlan formában adják tovább saját gyermekeiknek. A férj szerepkörében nyújtott minta azonban szinte nélkülözhetetlen mind a fiúk, mind a lányok számára. A szülők élete, házassága gyermekeik előtt zajlik, eközben a fiúk apjától tanulják meg, hogyan viselkedik a férj a feleségével, a lányok pedig anyjuktól: mi a feleség fel-

adata, szerepköre. De gondoljunk csak utána: mind a szülő, mind pedig a házastárs szerepköre egyfajta viszonyt jelöl! Az előbbi a felnőtt és a gyerek, az utóbbi a férj és feleség viszonyát. A kislány tehát apa hiányában képtelen megtanulni anyjától a feleség szerepkörét, hiszen ebben az esetben ez a szerepkör nem is létezik! Így válik érthetővé, hogy az ép és a teljes családra a kislánynak is rendkívül nagy szüksége van: minél harmonikusabb a szülők házassága, annál könnyebben készülhet fel a kisfiú is, a kislány is felnőtt életére.

A felsorolt példák talán igazolják: az *apa szerepe*, feladata a *gyermek egészséges, harmonikus fejlődésében épp oly fontos, mint az anyáé*.

Sajnálatosnak kell mondanunk: az a furcsa pedagógiai munkamegosztás napjainkban is továbbél, miszerint az apa – mint a végrehajtó hatalom a családban – a nevelést átadja még a gyerek kisiskolás korában is az anyának. A legtöbb családban a kisiskolás képviselőt az anya látja el: ő jár szülői értekezletre, fogadóórára, ő „szégyenkezik a gyereke miatt”. Az apa pedig állást foglal, ítélkezik, alkalmailag elrendel, az anyát felelősségre vonja, hibáztatja stb. Rossz ez így! A fentebb leírt és eléggé nem helyteleníthető családi szereposztást nem tekinthetjük a szó igazi értelmében vett együttes és végiggondolt nevelésnek, csak olyasvalaminek, amiből a gyerek annyit tanul, hogy „nálunk így van”. Azaz megtanulja, hogy szükségletei, érdekei érvényesítéséhez kire számítsa, kire ne; hogyan „használja ki” az apját, hogyan az anyját; kitől kell félnie, kitől nem; kinél érdemes könyörögni, kinél nem. Csak reménykedni tudunk, hogy ez a nem túl ideális állapot mihamarabb fölszámolódik, *s mind az anyák, mind az apák fölismerik a szerepeik példaértékét gyermekeik fejlődésében*. Tehát tudatosan bennük, mekkora fele-

lősséget jelent nőnek, anyának, feleségnek, illetve férfinak, apának, férjnek lenni. Ez a 2 × 3-as szerep rejtetten továbbél gyermekeik magatartásában, döntéseiben, fiú-lány kapcsolataik gyakorlatában, ha tudatosítják a gyerekek, ha nem.

Hogyan tanulja meg a gyerek a férfi és a női szerepet?

Az anya- és az apaszerep, mint láttuk, egyben a férfi-, fiú-, vagy a nő-, lányszerep korai elsajátításának egyik lehetősége. Mik is ezek a *nemi szerepek* a mi európai kultúránkban? A hagyományos férfi és női szerep négy főbb ponton tér el egymástól. Ezek: az agresszió (támadókészség), az aktivitás (kezdeményező tevékenység), a társas függőség mértéke, valamint a közösségi tevékenység fő indítéka. Tehát a hagyományos igényeket teljes mértékben kielégítő, vagyis az eszményi férfi agresszív (persze itt elsősorban az agresszió pozitív megnyilvánulásairól: közéleti bátorságról, minden ellenállást legyőzni képes célratörésről van szó), aktív, abban az értelemben, hogy életkörülményeit maga igyekszik meghatározni, szociálisan (vagyis a családjával és környezetével való viszonyát tekintve) a lehető legfüggetlenebb, és teljesítményközpontú, azaz fontos számára a társadalomban elért siker. Az eszményi nő ellenben szelíd, passzív (nem kezdeményező), szociálisan (a családi és környezeti kötöttségektől) függő és szeretetközpontú. (Mindnyájan tapasztaljuk, hogy napjainkban a nővel, de a férfival kapcsolatos társadalmi igények is fokozatosan átalakulóban vannak, többé-kevésbé együtt a változó gazdasági és társadalmi viszonyokkal.)

Mi, felnőttek (akár tudatosan, akár anélkül, hogy erről tudomásunk volna) igyekszünk gyermekeinket egészen kicsi koruktól kezdve úgy nevelni, hogy a nemekkel kapcsolatos társadalmi – ösztársadalmi, vagy az egyén közvetlen környezetéből (társadalmi rétegéből) származó – igényeknek minél jobban megfeleljenek. Hogyan tükröződik mindez a családi nevelés gyakorlatában a legtipikusabb esetekben? Hároméves kora a két nem tagjai között jelentős a különbség az agresszió tekintetében. Az anya nevelői magatartása a fiú-, illetőleg a leánygyermek irányában nem teljesen azonos. Az édesanyák a gyermek harmadik vagy negyedik életévétől kezdve a fiúkkal rendszerint engedékenyebbek, mint a lányokkal. A jelenség magyarázata valószínűleg az, hogy a három-négyéves fiú – felismerve a nemi azonosságot – lassanként apja felé fordul, s az anya önkéntelenül is úgy érzi: elveszíti gyermekét. Enyhébb, engedékenyebb magatartása valójában afféle „búcsú” a kisfiától, aki elindul egy olyan nyersebb világba, ahová ő – nemének korlátai miatt – nem tudja követni többé. Leánya iránt azonban – akinek elvesztésétől nem kell félnie – magatartása ugyanolyan marad.

Hogyan alakul a nemek kapcsolata a szülői minták és a kortárs-csoportok hatására?

A lányoknak a fiúkhoz való közeledése korábban következik be, mint a fiúké a lányokhoz. A fiú a felnőttektől való függetlenségre törekszik, s ez vezeti a kortársak (főleg fiúk) csoportjába. A lány ragaszkodik a felnőttektől függő helyzetéhez, de vágyik a kortárs-csoportba is. A lány tehát két helyről vár szeretetet.

A kisiskolás kortársai körében*

S végül lássuk, hogyan alakul a gyermekek csoportban elfoglalt helye, *hogyan azonosulnak a csoporttal* életük különböző szakaszaiban.

Négy-öt éves életkorban a csoportot összetartó eszköz a játékszer, a tárgy. A gyermekek általában egy-egy izgalmas, vonzó játékszer körül verődnek össze, érthető tehát, hogy a csoportok változékonysága rendkívül nagy: mihelyt a gyermekek megunták a tárgyat, a csoport széthullik (általában néhány perc múltán), s valamely új tárgy körül új csoportok alakulnak ki.

A csoportéletnek a jellemzője, hogy szokások, hagyományok alakulnak ki. Ugyanakkor a gyermekek (körülbelül nyolcesztendő korukig) sohasem maguk alkotják azokat a szabályokat, amelyek a csoport életét irányítják, hanem a felnőttektől vagy az idősebb gyermekektől készen veszik át őket. A szabály ebben az életkorban „szent és sérthetetlen” a gyermek számára. Érdemes megfigyelni egy öt-hat éves gyermekből álló csoport játékát: a szabályt mindenki másféleképp ismeri, senki sem enged belőle egy jótányit sem.

A kilencedik életév táján a gyermek lassanként felismeri, hogy a szabály sem örökérvényű: alkották és alkothatják. Ettől kezdve a csoport maga hozza létre norma- és szabályrendszerét, amely – függetlenül attól, hogy megegyezik-e a felnőtt környezet igényeivel vagy távol áll tőlük – mindig belülről, a csoport szükségleteiből fakad, és a csoport céljainak megvalósítását szolgálja.

*A fejezetben szöveghű részletek találhatók Ranschburg Jenő Családi kör c. munkájából (24–25. o.).

A csoportban természetesen nem minden gyerek találja meg egyformán a helyét. A csoporton belül létrejön egy *népszerűségi és népszerűtlenségi rangsor*. A népszerűség, illetőleg a népszerűtlenség a kortárscsoportban meglehetősen állandó jegy, amely viszonylag hosszú időn át megmarad. A csoporton belüli *népszerűség* okait keresve a különböző korosztályokban számos személyiségvonást sorolnak fel a kutatók. 5-9 éves korban például a barátságosságot, a társas együttműködést, a visszahúzódás hiányát. Az egyénnek a csoport által való elismerése összefügg azzal az elismeréssel, amelyet ő tanúsít a csoport tagjai iránt. Vagyis az a *népszerű gyermek, aki elismeri és megbecsüli saját csoportjának a tagjait*.

A népszerűség jegyeinek ismertetése után azt tárgyaljuk, mi okozza egy gyerek csoportbéli népszerűtlenségét.

- *Ha a függőségi kapcsolat a szülővel az óvodás- és az iskoláskorban is erős marad, ez a gyermeket kortárscsoportjában óhatatlanul népszerűtlenné teszi. A nagymérvű szorongás szintén csökkenti a gyermek népszerűségét.*
- *Az agresszióval már bonyolultabb a helyzet: kizárólag a rosszindulatú, kihívó szándékú, kötekedő agresszió teszi népszerűtlenné a gyereket csoportjában.*
- *Egyértelműen csökkenti a csoporton belüli népszerűségét a gyermek alacsony értelmi színvonala is. Ennek az ellenkezője is igaz: a magas értelmi színvonal kiváltja a legtöbb csoport elismerését.*
- *Ezek mellett még megfigyelhető: nem népszerű a gondozatlan, ápolatlan gyermek.*

A kisiskolás agresszív magatartásáról*

Mindannyian tapasztalatból tudjuk, hogy a kisiskolás gyerekek gyakran összeverekednek. Agresszívek, mondjuk rájuk. De hát mi a fizikai agresszió, mikor él vele a gyermek, miben nyilvánul meg? *Fizikai agressziónak* minősül minden olyan cselekedet, amelynek az az indítéka, hogy valakinek bajt, kellemetlenséget, vagy fájdalmat okozunk. Az agresszió mindig egy akadályoztatott (frusztrált) helyzetben nyilvánul meg. Olyankor, amikor a gyerek (vagy bárki más) a helyzet megoldására nem talál, vagy nem keres más megoldást, csak az erőszakosat. A gyermek agressziójának (erőszakosságának) több fajtája van. Van támadó és van védekező is. Legjobb védekezés a támadás, szoktuk mondani.

Az erőszakos viselkedést aszerint is meg kell különböztetnünk, hogy elkövetésekor a gyermek valamilyen magatartási normát sértett-e meg, vagy éppen ennek a megvédéséért szállt harcba. Az előbbit *közösségellenes*, az utóbbit a *közösség érdekében megnyilvánuló agressziónak* szoktuk nevezni. Ha például egy fiú azért támadja meg az osztálytársát, mert valamilyen vitában ellentmondott neki, ez közösségellenes erőszak. De ha egy harmadik beavatkozik a megtámadott védelmében, mert – úgymond – a „*gyengébbet nem szabad bántani*”, ez már a közösség javát szolgáló erőszakosság. Megjegyezzük, hogy amíg az előbbi mindig elítéljük, a közösség érdekében támadt agressziót elfogadhatjuk a viselkedés mentségéként. De nem mindig! Például az a gyermek, aki akkor is ag-

*A fejezetben szöveghű részletek találhatók Ranschburg Jenő Családi kör c. munkájából (29–32.; 20–21. o.).

ressziót alkalmaz a „rend és erkölcs védelmében”, amikor más megoldás is lenne, valójában közösséges magatartású. Ezek ismeretében a legtöbb agresszív cselekedetet viszonylag könnyen osztályozhatjuk, és alaposabban elemezhetjük az erőszakosságot keltő társas helyzeteket. Ehhez még egy dolgot előre kell bocsátanunk: *a fiúk és a lányok különbözőnek egymástól az agresszió foka, az erőszakos cselekedetek gyakorisága és jellege szempontjából.* Ez nemcsak biológiai különbségekből ered: a társadalom, a család a fiúk számára általában inkább megengedi az indulatok nyílt levezetését. Míg másfél-két éves korukban a fiúk és a lányok erőszakosságában semmi kimutatható különbség nincsen, három-négy éves korukra a lányok már visszahúzódnak, mint a fiúk, kerülnek a nyílt összeütközéseket, s megjelennek az agresszió hagyományosan nőies formái: a nyafogás, a duzzogás a zsémbeskedés. A kislány babát kap a születésnapjára, s ha erőszakos a társaival, szülei őszinte felháborodással csapják össze a kezüket: „Nahát, hogy egy kislány így viselkedjen!”

A fiú tankot, kattogó géppuskát és játékkatonákat kap ajándékba, és nem veszik tőle különösen rossznéven, ha ellátja egy-egy bajtársa baját. Egyszóval: az erőszakosság mint „férfias” magatartásmód él a köztudatban, ezért van az, hogy *a fiúk az agresszió minden mutatója tekintetében messze felülmúlják a lányokat.* A kislányok ugyanis – nevelésükből fakadóan – általában nagyon komolyan veszik (sokkal komolyabban, mint a fiúk) azokat a viselkedési normákat, amelyeket a felnőttek a gyermekektől elvárnak. A lányok nemcsak saját viselkedésüket igazítják jobban ezekhez a szabályokhoz, hanem másokat is többször kísérelnek a helyes útra téríteni, mint a fiúk. Például a legtöbb lány az óráközi szünetben is csendes marad, tehát akkor is,

ha a tanító néni nincs jelen. Ha pedig ő a hetes, a rendetlenkedő fiúkat – „Fölírlak!”, „Jelentem a tanító néninek” stb. – igyekszik a szabályok követésére kényszeríteni. Ezek után nézzük meg, mikor van a gyermeknek agresszív stratégiára szüksége, melyek azok a helyzetek, amelyek erőszakos magatartásra készítik.

Egyik tipikus helyzet az *önvédelem.* Erről akkor beszélünk, amikor a gyermeket egy vagy több társa megtámadja, és ő testi épségének védelmében verekedésre kényszerül. Az önvédelem az erőszakos cselekedetek között a legkedvezőbb. Ezért van az, hogy a legtöbb gyermek verekedéskor szülei és tanárai előtt az önvédelemre hivatkozik. A nevelő és a szülő számára sokszor nehéz feladat megállapítani, hogy a verekedés valóban önvédelemből történt-e. Az erőszakot ugyanis csak akkor tekinthetjük önvédelemnek, ha a védekezésre nincs más mód. Ezeknek a helyzeteknek a megítélése nagyon sok körülménytől függ (elsősorban a védelmezett álláspont helyességétől), kétségtelen azonban, hogy az a belső erő, amelynek segítségével valaki küzdeni képes a meggyőződéséért, igen fontos és pozitív tulajdonság.

De az önvédelmi agresszióknak olyan fajtái is vannak, amelyek már korántsem részesülhetnek előnyös elbírálásban. Ezek közé tartozik az úgynevezett *tekintélyvédő agresszió*, amikor a gyermeknek tulajdonképpen semmi kedve sincs a verekedéshez, de „a nemes-ség kötelez”: mégis harcba bocsátkozik, hogy megtartsa azt az elismerést, esetleg hírnevet, amelyet csoportjában kivívott magának. A tekintélyvédő agresszió minősítése tehát: közösségesen agresszív, jóllehet célja a tekintély védelme.

Ugyanígy értékelhetjük az erőszaknak azt a fajtáját is, amelyet *önértékvédelmező* agresszióknak nevezünk.

Ebben a típusban az erőszak a megtorlás eszköze: akkor élnek vele, amikor a gyermek önmaga értékeiről kialakított képét (az „énképét”) éri sérelem. Általában a gúnyolódás, csúfolódás váltja ki, de vigyázzunk: nem szabad összetévesztenünk a tekintélyvédő erőszakkal. Míg amabban a csoportnormákhoz való gyakran kelletlen alkalmazkodás robbantja ki az agressziót, itt legtöbbször valódi belső sérülés, a megalázottság, a kétségbeesés érzése teszi ezt. Ha társának élcéldésére, tréfáira a gyermek fékevesztett indulattal válaszol, okvetlenül arra kell gondolnunk, hogy önértékelésével, énképével vannak bajok, a gúnyolódást ugyanis épp azért viseli el ennyire nehezen, mert nem biztos magában! A szülőknek és a pedagógusoknak ilyenkor azt kell kikutatniuk, miért ilyen bizonytalan önmagában, illetőleg honnan ered és hogyan javítható csökkent önbizalma.

Az önértékvédelmezőhöz nagyon hasonlít az önvédelmi agresszió következő típusa: az önértéknövelő agresszió. Arról a helyzetről van szó, amikor egy önmagát értékesnek tartó gyermek kudarcot szenved egy tőle erősebb vagy tekintélyesebb gyerektől vagy felnőttől. Mivel visszaadni nem tudja, de tekintélyét vissza kívánja szerezni, beleköt egy nála gyengébbe. Ezért a helyzetet maga provokálja. *Agresszió-átvitel* a jelenség neve. Az agresszióknak ez a fajtája már nem védekező, hanem támadó jellegű.

Az önvédelmi erőszakosságok között utolsónak említjük meg az úgynevezett *pánik-agressziót*. Bizonyos képességekben hiányos, önmaguk iránt bizalmatlan gyermekekkel szokott előfordulni, de nem gúnyolódás vagy élcéldés következményeként, hanem feladathelyzetben, amikor a gyermek úgy érzi, hogy képtelen helytállni. Az erőszak ilyenkor féktelen kirobbanás, vad dühkitörés formájában jelenik meg, a gyer-

mek üt, vág, rombol, teljesen elveszti az uralmat önmaga felett. A nevelő vagy a szülő nagy hibát követ el, ha megelégszik az erőszakosság büntetésével. Az erőszaknak ezt a formáját csak akkor tudja megszüntetni, ha megvizsgálja, milyen képességek hiányát érzi ennyire fájdalmasnak a gyermek, s e képességek fejlesztésével elindítja őt az egészséges önértékelés kialakulásának útján.

Az agresszív cselekedetek másik nagy csoportját az örömszerző agressziók alkotják. Az *erőszakos cselekedet itt nem eszköz, hanem cél a gyermek számára*. A megbántott vagy a megvert társ kétségbeesése, fájdalma örömet szerez neki, megelégedetté teszi. Az ilyen fajta agresszió mindig közösséggellenes és támadó jellegű.

Az örömszerző stratégiáknak meglehetősen gyakori formája az úgynevezett *katarzis-agresszió*. Ilyenkor a hosszabb-rövidebb idő alatt felhalmozódott indulat tör ki erőszakos cselekedet formájában, a háborgó, feszült állapot csillapodására, *valamilyen belső megnyugvásra (katarzusra) vezetve*. Az ilyen agresszió nyomán támadó megnyugvást átélő kisgyermek megtanulja: az erőszakos cselekedetek csökkentik belső feszültségét, s ettől kezdve az indulatok erős felhalmozódásakor keresni fogja a megnyugvásnak e módját. A gyermekkorban – amikor a szabályrendszer még nem szilárdult meg kellőképpen – az erkölcsi gát könnyen átszakadhat (hányszor tapasztalják ezt a szülők, nevelők!), s a nézeteltérés verekedéssé fajul. A katarzisagressziót a nevelőnek föl kell ismernie, hiszen helyes neveléssel az ingatag belső normarendszer megszilárdítható a gyermekben.

Súlyos személyiségfejlődési zavarok esetén az örömszerző stratégiáknak egy másik formája nyilvánul meg, a *terroragresszió, amikor a gyermek mások*

kínzásában, fájdalmában vagy keserűségében keres örömet és kielégülést. Az ilyen gyermek tépi ki a rovarok szárnyait és lábait, ő az, aki mindig kinyújtja a lábát, ha egy kisebb vagy gyengébb társa elszalad előtte, s a lányoknak sincs nyugtuk tőle az osztályban. Ilyenkor két dologról van szó. Az ilyen gyermek nem tette magáévá azokat az erkölcsi szabályokat, amelyek megakadályoznák a katarzisagresszió kritikátlan megjelenését, és a gyermekben állandó feszültségnek, nyugtalanságnak kell lennie, amely a katarzis keresésére készíti őt. *A feszültség oka nagyon gyakran a hideg, elutasító, szeretet nélküli szülői vagy nevelői magatartás.* Ennek talán az a legjellemzőbb sajátossága, hogy az otthoni engedetlenséget könyörtelen szigorral bünteti, a házon kívül történetek iránt azonban jóformán teljesen közömbös. Így aztán a szülők ridegsége és az otthoni szigorú fegyelmezés miatt felgyülemlett feszültség a külvilág felé áramlik, s ezért könnyen előfordul, hogy a gyermek egyre fokozódó mértékben állatok kínzása és nála gyengébb társainak terrorizálása útján keres megnyugvást, kielégülést. A terroragresszió tehát az örömszerző stratégiáknak veszedelmes, súlyos esetben kóros formája, amikor pszichológus beavatkozására van – illetőleg volna – szükség.

Az agresszió fajtáinak bemutatása során láttuk, hogy az agresszió nagyon szoros összefüggést mutat a gyerek énképével, önérték-tudatával. Ezért fontos tudnunk, miként látja a gyermek önmagát, milyen az ÉN-JE, hogyan függ ez össze azzal, ami lenni szeretne, tehát az IDEÁLIS ÉNJÉVEL. A szülővel való azonosulás: *a szülő személyiségének, értékítéleteinek megjelenése a gyermekben öt-hat éves korra elvezet az eszményi, az „ideális én” kialakulásához.* „Én olyan szép vagyok, mint anyu” – mondja a négyéves kislány. „Én olyan bátor vagyok, mint apu” – mondja a négyéves

kislány. De a hatéves gyermek már így beszél: „Én szép kislány vagyok.” „Én bátor fiú vagyok.” Már nem teszi hozzá anyut meg aput, mert az énjének a részévé, énidéállá vált. Furcsa helyzet ez: a hároméves korra felfedezett „én” most megkettőződik: a valóságos, a reális én mellé (ha úgy tetszik, fölé) a szülői normák és értékítéletek átvitelével egy eszményi én társul.

Milyen következményekkel jár az eszményi én megjelenése? Mindenekelőtt kialakul a gyermek belső indításból fakadó (belülről motivált) erkölcsi magatartása: ellenáll a tiltott cselekvések csábításának, s büntetést érez, ha mégis elcsábul – függetlenül attól, hogy jelen van-e a szülő vagy bárki, aki helytelen döntésért megbüntethetné. Ezzel szorosan összhangban képessé válik a gyermek az önellenőrzésre is, arra, hogy ellenőrizze, irányítsa a saját viselkedését.

A valóságos és az eszményi én ismeri egymást, sajátos viszonyban van egymással. Ez a személyiség *önértékelésében mutatkozik meg.* Az eszményi én perze mindig tökéletesebb, mint a valóságos. Ha a gyermek a kettő közötti távolságot bejárhatóknak, az eszményi énnel a valósággal szemben támasztott igényeit elérhetőnek értékeli, a viszony harmonikus lesz, a gyermek helyesen ítéli meg önmagát és lehetőségeit. Ha azonban a két én között a szakadék túlságosan nagy, s a gyermek úgy érzi, hogy az eszményi én követelményei számára megvalósíthatatlanok, súlyos önértékelési zavarok alakulnak ki, a gyermek értéktelennek (ügyetlennek, butának, tehetségtelennek) véli magát. Az önértékelésnek valamivel enyhébb zavara esetén a gyermek nem értékeli le magát teljesen, hanem állandóan bizonytalanságban él a saját értékeit illetően. Ebben az esetben találkozunk a kórosan elhúzódó függőségi viszonytal. Itt a gyermeknek arról a szükségletéről van szó, hogy a szülő szövege és maga-

tartásban, valóságos érzésében szeresse őt, s ezt, ha igényli, ki is fejezze. Az ilyen gyermek erősen tapad a szüleihez, a pedagógushoz, mert teljesítményeinek értékét kizárólag az ő elismerésük, jóváhagyásuk adja meg. Az önértékelés zavara tehát nem vele született, nem öröklött jelenség, hanem az eszményi és a valóságos én kedvezőtlen kapcsolata alakítja ki: hibás nevelés következménye.

Hogyan ismerjük meg gyermekünket?*

Miután megismertük, milyen a 6-9 éves kisiskolás, segítséget adunk ahhoz, hogy minden szülő eldönthesse, miben egyezik, miben különbözik gyermeke a többi-től. Sokan úgy gondolják, ismerik jól gyermeküket, szinte ki tudják számítani, hogyan viselkedik különböző helyzetekben, meg tudják ítélni, mire képes, tűzbe mennek érte. Mi, pedagógusok készséggel elhisszük: a szülők jobban ismerhetik gyerekeiket, mint mi. Hisz a gyermek legmélyebb énjét, kevésbé szabályozott önmagát otthonában éli ki, ott engedi el magát. Ha pedig otthon igényes, végiggondolt, tervszerű nevelés folyik, méginkább be kell látnunk: a gyermek értékeinek, hibáinak igazi ismerője a szülő. De ez ellenére se higgyük, hogy gyermekünket minden tekintetben tárgylagosan ismerjük, és nem lehetséges még jobban megismerni és megérteni őt. Hogyan lehetséges ez? Leginkább *megfigyeléssel*. A megfigyelést ne azonosítsuk a véletlenszerű tapasztalatainkkal, benyomásaikkal, a gyerekünkkel kapcsolatos érzelmi színezetű élményeinkkel. Tárgylagosságra, rendszerességre van

*Ez a fejezet Harsányi István: A tanulók megismerése c. munkájának felhasználásával készült.

szerűség a megfigyelés esetében. Megfigyeléseinket arra kell irányítanunk, hogy miként viselkedik a gyermek feladathelyzetben, tehát ha valamit el kell végeznie, legyen az például a cipőtisztítás vagy bevásárlás. De még tanulságosabb, ha akadályoztatott (frusztrált) helyzetben figyeljük meg (amikor pl. nem játszhat), hogy miként oldja meg a problémát, mennyire ura önmagának. A megfigyelés természetesen nem lehet leleplezés, leleplezés. Csak akkor emberi, ha a gyermeket beavatjuk (erről később még beszélünk). A következőkben a megfigyeléshez, tájékozódáshoz adunk néhány gyakorlati fogódzót. Egy olyan összeállítást mutatunk be, amely áttekinthetővé teszi gyerekünk életeme, személyiségének valamennyi fontosabb: testi, intellektuális, érzelmi, akarati, közösségi, eszmények-re irányuló megnyilvánulását. Nézzük ezeket egyenként.

1. Testi megnyilvánulásai

Milyen gyermekünk testi fejlettsége, erőállapota, tapadósága, fizikai teherbíró képessége, edzettsége?

Milyen idegrendszerének teherbírása: erős, gyenge, fáradékony?

Milyen az élettempója: lassú, gyors?

Milyen a mozgása: feszélyezett, magabiztos, összerendezett?

2. Intellektuális jellegzetességei

Tudja-e, milyen a gyermekének érdeklődése?

Ismereteinek köre gazdag vagy szegényes, alapos vagy felületes-e?

Milyen a fölfogása: gyors, lassú?

Figyelme: kitartó, nem kitartó, hullámszó?

Milyen az emlékezete?

Milyen a fantáziája?
Mit olvas?
Milyen gyakorlati képességekkel rendelkezik?

3. Érzelmi élete

Milyen gyermekének hangulati élete: derűs vagy lehangolt?
Van-e humorérzéke?
Vagy inkább komorság, kedvetlenség a jellemzője?
Van-e önbizalma?
Esetleg az önhietség jellemzi?
Képes-e beleélni magát más helyzetébe vagy inkább ellenséges indulatok rabja?
Milyen agressziók jellemzik?
Milyenek a félelmei, mitől, kitől fél?

4. Akarati tulajdonságai

Fegyelmezett vagy fegyelmezetlen?
Van-e önuralma, kitartása, akaratereje?
Milyen a kezdeményezőképessége?
Mennyire megbízható?
Van-e felelősségtudata, és milyen mértékű az?
Önálló vagy önállótlan?
Bátor vagy gyáva?

5. Közösségi magatartása

Önző vagy közösségi szellemű?
Iskolatársaihoz, szüleihez való viszonya tapintatos vagy durva?
Vezetésre vagy pedig engedelmességre való hajlam jellemzi-e?
Társai körében népszerű vagy népszerűtlen?
Milyen a hatása társaira, a közösségre?

Illemtudó vagy udvariatlan?
Védi vagy rongálja a közvagyonot?

6. Észményekre irányuló beállítódottsága

Van-e konkrét személy, akit példaképének tekint?
Van-e történelmi vagy élő nagyság, aki után érdeklődik?
Van-e valamilyen elképzelése saját jövőjéről?
Képes-e már az ország, a magyarság ügyeire figyelni?
Foglalkoztatja-e a béke vagy háború kérdése?
Mutat-e érdeklődést a nehéz sorban élő népek, gyermekek iránt?

Ha ezekre a kérdésekre megbízhatóan tudunk válaszolni, elmondhatjuk: sokat tudunk gyermekünkéről. De tudjuk-e, hogy mi ösztönzi cselekvésre, mi hajtja, mi köti le, mennyire ismeri önmagát, múltját, jelenét, mekkora a reális énye, és kívánt (ideális) énye közti távolság, milyen az önértékelése? Ha ez utóbbi kérdéscsoportra nem tudunk választ adni, lényegileg nem ismerjük gyermekünket, még ha tudunk is róla sok más egyebet. Legfőljebb csak azt tudjuk, milyen, de nem értjük meg, hogy milyen lehet, ha nem figyeljük és nem követjük nyomon, hogy mik mozgatják, mik serkentik, mik akadályozzák törekvéseiben. Minderre pedig azért van szükség, mert ettől függ, hogy mire nevelhetjük, hogyan nevelhetjük gyermekünket a családkban.

IV.

Milyen családukban a nevelés légköre?

Egyik frónk, Kolozsvári Grandpierre Emil szerint:

„A család bizonyos tekintetben
végzet, s ha nem is
visszavonhatatlanul az,
mindenképpen egyike a
leghatékonyabb sorsformáló erőnek.”

Sorsunk – ennek minden előnyével és hátrányával –, hogy legtöbbször családba születünk bele. Olyan természetes közösségbe, amelyhez vérségi kötelék fűz, amelyben felnőttek és gyermekek, érett korúak és fejlődésben lévők élnek egy fedél alatt. A kisiskolás számára a család védett helyzetet jelent, amelyben gondozzák, ápolják, segítik, tanítják, szeretik. Ebben a közegetben tanul meg viselkedni, érdeklődni. Itt lesi el az értékeket, itt alakulnak ki jó vagy rossz szokásai. Ezeknek alakulása nagymértékben függ attól, hogy melyik kisiskolás milyen szerkezetű családban él: kis-családban (szülők, gyerekek), avagy nagycsaládban (gyerek/ek, szülők, nagyszülők); teljes családban (mindkét szülő és a gyerek/ek) vagy csonka családban (egyik szülő és a gyerek/ek). Minden szülőnek, aki nevel, „el kell tudnia igazodni” a családjában. Szakszerűen kell megítélnie, hogy a családon belüli szerepek, a kialakult munkamegosztás, az életrend, a nevelésben

vállalt felelősség, a nevelési légkör, a meghonosodott családi értékrend milyen hatással van – vagy lehet – a kisiskolás életére és jövőjére. Vegyük sorra ezeket.

Gyermekszerepek a családban

A *családi* – elsősorban a szülői – *szerepekről*, különösen az apákéről, s azoknak a gyermek rejtett tanulására gyakorolt hatásáról az előző fejezetben (Milyen a kisiskolás gyermekünk?) már szóltunk. S most tekintsük át, milyen szerepeket sajátíthat el a különböző családokban a kisiskolás. Nyilván nemcsak ő, hanem mindenki tudomásul veszi, hogy ő *iskolás*. Ha van testvére, külön meg kell tanulnia, mit jelent *testvérenek*: *idősebb* vagy *fiatalabb testvérnek* lenni. Aszerint, hogy a *családban teljes jogú tagnak tekintik vagy sem*, megtanulhatja, hogy „hallgass a neve”, vagy hogy „teljes értékű családtag” (kérhet, véleményt mondhat, kifejezheti örömét stb.). De megtanulhatja azt is, hogy „körülötte forog a világ”, s kénye-kedve szerint zsarnokoskodhat. Hogy az iskolában milyen sikerrel tud az *iskolai szerepekkel* (osztálytárs, gyerekpajtás, tanuló) megküzdeni, nagy mértékben függ attól, hogy családjában milyen szerepet gyakorolhat.

Munkamegosztás a családban

A *családon belüli munkamegosztás* két szempontból is fontos. Fontos azért, mert a gyerek mintát lát arra, hogy mit jelent apának, anyának, férjnek, feleségnek lenni, ezek a szerepek milyen kötelezettségekkel, tevékenységekkel járnak. Fontos azért is, mert a munkamegosztástól függ, hogy mennyi és milyen *szokást* sa-

játít el a ráháruló feladatok elvégzése közben, s mennyi és milyen típusú *képességet* tanulhat meg a családban a számára felkínált tevékenységek révén. Tekintve, hogy a szokásalakításról és a képességfejlesztésről a következő fejezetekben szó lesz, csupán egy-egy példával illusztráljuk, mit kell szokáson, illetve képességen érteni.

Szokások: kézmosás étkezés előtt, figyelmes köszönet, ruháinak rendbentartása, cipőtisztítás stb.

Képességek: kisebb bevásárlás, kerékpározás, törlögetés, gombfelvarrás, ajándéktárgyak becsomolgatása stb.

A példák alapján megérthető: a szokás olyan sikeres feladatmegoldás, amely rendszeresen ismétlődik, és szükségletté is válik. Ha elmarad, bárki, így a gyermek is hiányát érzi, nyugtalan. A képesség ugyancsak sikeres feladatmegoldást jelent, egyezik a szokással abban, hogy jól begyakorolt, de nincs annyira helyzethez és életritmushoz kötve, mint a szokás. Ami szokásunkká vált, azt mindenkor elvégezzük, a képességet csak akkor „működtetjük”, amikor szükségessé válik (mert kérik tőlünk, mert lehetőségünk van rá). Nagyon fontos lenne, ha a szülők minden családban szinte „listáznák”, hogy a gyerekükben milyen szokásokat és képességeket tudtak, illetve akarnak kialakítani a családban elvégeztethető feladatok révén.

A család életrendje

A családon belüli munkamegosztás nagyon szorosan összefügg a család életrendjével. Az életrend következetessége, végiggondoltsága a gyermek szokásvilágának a kialakításában játszik nagy szerepet. Az életrend tulajdonképpen íratlan, de azért a gyermek számára

tudatosított, számos hagyományos elemet tartalmazó *szabálygyűjtemény*. Biztosítja, hogy a gyermek gyakori, naponta ismétlődő tevékenységének jelentős része szokásjellegűen menjen végbe. A szülők által *ésszerűen kialakított*, a gyermek életkorához, fejlődéséhez, a családi élet aktuálisan jelentkező módosulásaihoz alkalmazkodó életrend kíméli a gyermek idejét, energiáját: nyugalommal, biztonsággal tölti el. A jó és igényes életrend a családon belül a következőket szabályozza.

- *A munka és a pihenés helyes váltakozását* (a lefekvés és felkelés időpontját; a tanulás és a szabad idő váltakozását; a hétköznapi és a pihenőnapok tevékenységi rendjét).
- *A családi munkamegosztás rendjét* (a szülők és gyermekek között; a nagyobb és a kisebb testvérek között; a fiú- és a leánygyermekek között; a rendszeres és alkalmi kötelességek között).
- *A közös helyiségek és tárgyak használatának módját* (a családtagok szerepét a közös helyiségek rendben tartásában, csinosításában; a közösen használt tárgyak helyét, tisztán tartásának és karbantartásának módját).
- *A családtagok érintkezésének alkalmait* (a közös étkezéseket; a napi események és a családtagok egyéni és közös terveinek megbeszélését; a tévénével összefüggő szokásokat; az együttléteket a családi és egyéb ünnepnapokon; az érintkezés rendjét, szokásait a család vendégeivel).

Sok családban az *életrend* végiggondolatlan, *nincs kellőképpen rögzítve és egyeztetve* a család valamennyi tagjával. További gond, hogy *nincs kellőképpen tudatosítva*, azaz a gyermek nem tudja pontosan

(nincs meggyőzve), hogy az életrend, annak egyes szabályai miért épp olyanok, amilyenek. Szükségletei és érdekei szerint valók vagy sem, s bizony gyakran előfordul, hogy a gyermekek nem tudják, milyen előnnyel jár az életrend megtartása, s milyen büntetés jár annak szándékolt megszegéséért vagy kijátszásáért.

Gondot jelent az is, ha a szülők az életrendtől való eltérés kivételesebb alkalmait sem tervezik meg, ha a nevelésben érdekelt felnőttek egymásnak ellentmondóan ítélik meg az eltérés lehetőségeit és alkalmait. A túl feszes életrend legalább annyira káros, mint a túl laza. Az előbbi azért, mert agyonszabályoz, nem ad mozgásteret, alkalmanként döntési lehetőséget. Az utóbbi pedig azért, mert nem garantálja a szokások formálódását.

Az életrend összeállításakor föltétlenül gondolni kell arra, hogy *jusson idő a családi együttlétre*. Az asztal körülülésre, mesélésre, beszámolókra, előzetes alapján történő tévészésre, rádiózásra, a megtekintett, meghallgatott műsorok megbeszélésére. Ha ezek az együttlétek megvannak, az életrendben kijelölt helyük van, a legnagyobb dolog történik meg a családban: az, tudniillik, hogy a család nem csupán az egymás mellett élés terepe, hanem élményközösséget jelent, amelyikben jó élni, mert mindenki kíváncsi a másakra. A kisiskolás a szülei életére, munkájára, azok pedig a gyermekkel történő eseményekre.

Érintkezési módok a családban

Az életrend mentén alakul ki a családban az *érintkezési módnak sok-sok jellegzetessége*. Ilyenek: ki kivel és miről beszélget, ki ki előtt mit hallgat el, mibe szól-

hat bele a gyermek, hogyan kérhet, hogyan szólíthat meg, milyen családi, illetmáni előírások szerint, hogyan viszonyulhat a családon belül előforduló trágársághoz indulati kitörésekhez, veszekedéshez.

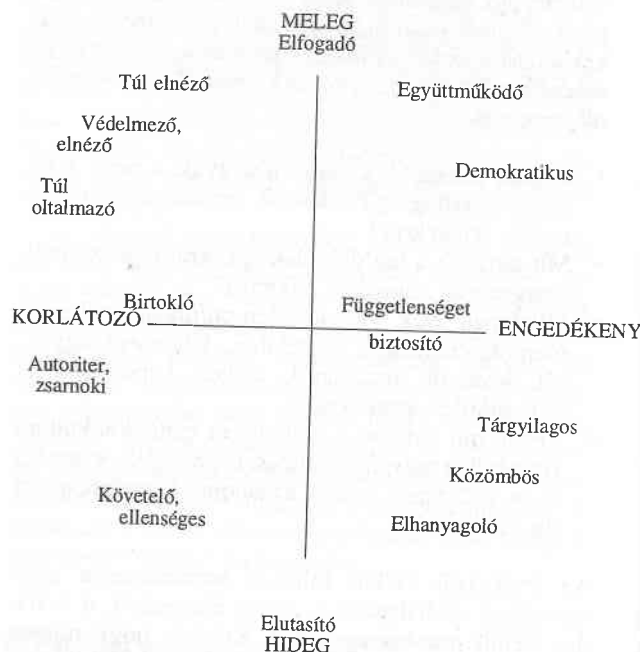
Az érintkezés, a családon belüli kommunikáció nemcsak életrend-szervező, hanem ennek kapcsán, ennek elemeként derülnek ki – részben rejtetten, részben egészen jól felismerhetően – azok az értékek, amelyek valamennyi családban jelen vannak, s amelyek nagyon szorosan összefüggnek a szülőket mozgató érdekekkel. Magyarán: a *családi életrendben és érintkezési módokban jól felismerhetők a következő értékek és értékcsoportok*.

- Miként vélekedik a család a tárgyak, a pénz, a vagyon, a gazdagság kérdéséről, egyszóval az ún. materiális értékekről?
- Mit tartanak a legfőbb életértékekről (egészségről, betegségről, munkáról, békéről)?
- Miképpen esik szó közéleti-politikai értékekről (demokratizmusról, társadalmi, közösségi ügyekről, jóságról, igazságról, emberi kapcsolatokról mint erkölcsi értékekről)?
- Végül: mit tartanak a szellemi és esztétikai kultúra világáról, a műveltség (tudás, képességek, tehetség) és a művészet (zene, irodalom, képzőművészet stb.) értékeiről?

Az értékekről vallott fölfogás természetesen nagy mértékben szabályozza a család életrendjét, a családon belüli munkamegosztást. Kijelöli, hogy milyen minőségű az a gyermekszerep, amelyet a kisiskolás elsajátíthat (megbízható, stabil vagy megbízhatatlan, ingatag, zavaros stb.).

Nevelési légkör a családban*

Az értékekről vallott fölfogás, az érintkezési mód, a szerepek, a munkamegosztás, az életrend családonként más-más jellegű nevelési *légkörbe* ágyazódva valósulnak meg. A nevelési légkör a nevelésben érdekelt szülők, nagyszülők gyermekhez való viszonyát fejezi ki. Ezt a viszonyt a következő ábra szemlélteti:

*A fejezetben szöveghű részletek találhatók A szülői mester-ség c. munkából (79–91. o.).

Az ábra segítségével szinte minden család minősítheti önmagát. Eldöntheti, hogy hideg-korlátozó, hideg-engedékeny, meleg-korlátozó, avagy meleg-engedékeny nevelési légkör jellemző-e rájuk. Természetesen egy-egy családot akkor lehet egy-egy nevelési légkör szerint minősíteni, ha a kisiskolás nevelésében érintett, illetve felelősséget vállaló felnőttek (szülők, nagyszülők, nagyobb testvér/ek) mindegyikére közel azonosan jellemzők az ábráról leolvasható nevelői magatartások. Ha egy családban a nevelési fölfogások, nevelői magatartások szélsőségesen eltérnek (pl. meleg-engedékeny anyai és hideg-korlátozó apai magatartás esete áll fenn), a család nevelési légköre nem minősíthető ilyennek vagy olyanak. A gyermek nem élhet egy stabil alkalmazkodás lehetőségével: külön-külön kell alkalmazkodnia a szülők eltérő nevelési magatartásához. Ahhoz, hogy a nevelési légkörök és a nevelői magatartások között el tudjunk igazodni, lássuk őket egyenként is.

Mint az ábrán látható, a nevelői magatartásokat két, egymást metsző tengely mentén ábrázolják. A vízszintes tengely a gyermek testi-lelki mozgásszabadságára vonatkozik. Arra tehát, hogy a különböző viselkedési szabályok milyen kiterjedésben és mekkora súllyal nehezednek a gyermekekre. Ez az engedékenységi és a korlátozás két végpontja között helyezkedik el. A függőleges tengely a nevelő érzelmi színezetű viselkedését ábrázolja. Ennek két szélső pontja a meleg (elfogadó), illetve a hideg (elutasító) jelzővel illethető.

A meleg szülői magatartást főképpen a gyermeket elfogadó és megértő, gyermekközpontú viselkedés jellemzi. Az ilyen szülő vagy nevelő ritkán alkalmaz fizikai büntetést, annál többször gyakran dicséretet. Tetteit, ítéleteit megindokolja, és általában gyakran beszélget a gyermekkel, akinek közeledésére lehetőleg minden al-

kalommal pozitívan reagál. A meleg-elfogadó szülő nevelési stílusának legfontosabb jegye a következetes nyitottság a gyermekre, míg a hideg-elutasító szülő ennek ellentétje jellemzi.

A vízszintes tengelyen – mint azt már említettük – azt ábrázolják, hogy a különböző viselkedési szabályok, magatartási normák miként nehezednek a gyermekre. A vízszintes tengelyen balra haladva a korlátozás mértéke növekszik. Jobbra haladva pedig – ezzel ellentétben – mindjobban nő az engedékenység. A *korlátozás* olyan szülői-nevelői magatartás, amely a gyermeket merev és következetesen érvényre juttatott rendszabályokkal fogja körül. A korlátozó szülő pl. a gyermeket csak meghatározott helyen és hangerővel engedi játszani, ragaszkodik hozzá, hogy kislány (vagy kislánya) mindig rendes és tiszta legyen (még a játszótéren is), valamint jó modorú a társaságban és illetendő az asztalnál. A játszótársakkal, de különösen a testvérekkel és a szülőkkel szemben megnyilvánuló agresszió súlyos fegyelemsértés. E tengely másik végpontján található engedékenység nem feltétlenül azonos a korlátok teljes hiányával. Vagyis nem azonos egy olyan nevelői magatartással, amelyben a gyermeknek mindent szabad. Az „engedékenység” tehát nem minden esetben mentes a korlátoktól. A korlátozó és az engedékeny nevelői magatartás között talán a legfontosabb különbség az, hogy az utóbbiban az önálló ítéletalkotás, a szabad véleménynyilvánítás maga is norma, melynek *teljesítését* elvárják a gyermek-től. A korlátozó nevelő feltétlen és teljes engedelmességet követel. Az engedékeny azzal a céllal nevel, hogy életvezetésének legfontosabb kritériumait a gyerekek saját, belső normáivá tegye, és így külső ellenőrzéstől, utasítástól függetlenül azokat betartani törekedjék. Mindebből következik, hogy még a *korlátozó ne-*

velő szabályközpontú, vagyis körülményektől, személyiségjegyeiktől függetlenül, a merev szabályok tükrében neveli a gyermeket, az *engedékeny nevelő gyermekközpontú*. Azaz rugalmasan, a gyermek és a körülmények mindenkor ismeretében – és tekintetbe vételével – alkalmazza a szabályt.

Miután értelmeztük ábránkat, lássuk egyenként, mi jellemzi a különböző nevelői magatartásokat és azok milyen következményeket vonhatnak maguk után.

1. Hideg-korlátozó nevelői magatartás

A *hideg, szeretet nélküli szülői viselkedés* már a gyermek életének igen korai időszakában megfigyelhető. A szülő a gyermekével való szemkontaktust elutasítja, érzelmi igényeit (ölbe vétel, játék, mosoly stb.) nem elégíti ki, és fizikai szükségleteire is kedvezőtlenül, mechanikusan reagál. A gyermek minden moccanása, melyet a szülő önmagára nézve kényelmetlennek vagy kellemetlennek ítél, a korlátok áthágásának minősül, és szigorú büntetést von maga után. (A büntetés lehet fizikai, de nem feltétlenül az: a gúny, a megszegnyítés, a megalázás legalább olyan fájdalmas a gyerek számára, mint a fizikai büntetés!) (A hideg-korlátozó nevelői magatartást nem a büntetés formája teszi azzá, ami, hanem a gyermek érzelmi elutasítása, mely a rideg következetességgel érvényre juttatott viselkedési szabályokkal párosul. E viselkedési szabályok legfőbb jellemzője, hogy mindig a szülő érdekeit – nyugalmat, kényelmét, néha szociális sikerét – szolgálják. A gyermek *szempontjai* – *vágyai, igényei, érdeklődése* – *melleslegesek*. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a szeretetlenség gyakran hagyományozódik: a szülőnek, aki így nevel, általában nem sok szeretetben volt része életében.

Vajon hogyan fejlődik ilyen légkörben a gyermek? Viselkedésének a csecsemőkortól folyamatosan megfigyelhető vonása, hogy jóformán sohasem mosolyog. A szemkontaktust elutasítja – nem gyakorolta soha senkivel. Tekintete örökösen ide-oda repked (a szakirodalomban „dermedt éberség”-nek nevezik ezt a nézést), mintha folyton a leselkedő veszély forrását kutatná. Visszahúzódo, félénk és engedelmes, nem sír és nem panaszkodik – még fájdalmas orvosi beavatkozás esetén sem. Családjában megtanulta, hogy minden szavából, minden moccanásából baj lehet, a legjobb, ha észrevétlen marad. Erre törekszik az óvodában és az iskolában is: pajtásaival nem játszik, a felnőttekkel szemben – sok-sok megszenvedett otthoni tapasztalat alapján – mélyen bizalmatlan.

2. Hideg-engedékeny nevelői magatartás

Előfordul, hogy a hideg, szeretet nélküli környezetben nevelkedő gyermek korántsem olyan félénk és visszahúzódo, mint azt az előzőekben leírtuk, sőt viselkedésében féktelen agresszió és túlzott mozgékonyság mutatkozik. Az ilyen gyermek nem tud elfogadható módon játszani (perceken belül erőszakoskodni, verekedni kezd), és képtelen – akár rövid időre is – egy helyben maradni, koncentrálni. Gyakran tapasztaljuk, hogy a gyerek minden érzelmi tartalmat (félelmet, szorongást, örömet, feszültséget) agresszív formában (fizikai erőszakkal vagy szóbeli kötekedéssel, obszcenitással) fejez ki.

A családi háttér ilyenkor általában zavaros, kaotikus. A szülők saját életük kátyújával vannak elfoglalva, a gyerekek egyáltalán nem törődnek, mind fizikailag, mind lelkileg elhanyagolják. A gyerek az elutasításra, a feléje irányuló ellenszenvre (ilyen helyzetben

teher a gyerek, amit a szülők meg sem próbálnak véka alá rejteni) törvényszerűen ellenszenvvel és agresszióval válaszol. Az agresszióknak a viselkedésben való nyílt megjelenését – különösen akkor, ha az a családon kívülre, főként a kortársakra irányul a közönyös, engedékeny szülő egyáltalán nem gátolja.

Ilyen nevelői magatartás esetén a gyermek antiszociális irányú személyiségfejlődését mindenekelőtt az valószínűsíti, hogy a családok legtöbbségében az agresszióknak minden fajtája érték. A gyerek kicsi korától azt tanulja, hogy minden érzelmi feszültségnek egyetlen levezetési módja és minden konfliktusnak egyetlen eredményes, illetve a környezet által értékelt megoldási módja létezik: a nyílt agresszió.

A hideg-elutasító nevelői légkör tehát – akár korlátozó, akár engedékeny attitűddel párosul – a gyermeknek súlyos károkat okoz. A társadalomnak igen fontos feladata – és érdeke –, hogy kellő időben és megfelelő módszerekkel beavatkozzék az ilyen családok életébe. A gyermek számára olyan környezetet kell biztosítani, amely megóvjá őt a gondoskodás és a szeretet hiányának személyiségromboló következményeitől.

3. Meleg-korlátozó nevelői magatartás

Ez a nevelői magatartás a régi mondás igazságát bizonyítja, mely szerint: „a jóból is megárt a sok”. Míg az előzőekben bemutatott nevelési stílusokban a szülő következetesen elutasítja a gyermek függőségi törekvéseit, a meleg-korlátozó szülő túlságosan is igényli azokat. A gyermeket születésétől kezdve mintegy elborítja gondoskodásával. Ennek középpontjában az aggodalom és a gyermek testi épségének féltése áll. A gyereket túlóltózteti, ha egyet köhint, ágyba dugja, és betegként kezeli, az utcán és a játszótéren örökké mel-

lette van, megállás nélkül „vigyáz rá”. Az ilyen nevelői magatartás káros; a szülő a gyermeket „nem engedi kibújni a tojásból”. Paradoxjelenség ez: a szülő a gyermek szinte minden szeszélyét teljesíti, cserébe a teljes engedelmesséért.

A meleg-korlátozó szülő gyermekének külső megjelenése jóformán mindig „nett”, tiszta és rendes – még a játszótéren is hófehér marad a harisnyanadrágja. Nemcsak azért, mert a szülő ezt elvárja tőle, hanem azért is, mert a legtöbbször csupán tétlenül és vágyakozva nézi, hogyan játszik a többi gyerek. A felnőttekkel szemben udvarias és jó modorú, szabályos „jól nevelt” gyerek. Ugyanakkor kortársai között félnék és visszahúzódnak, hiányzik belőle minden agresszió – még az is, ami az önvédelemhez és az önérvényesítéshez szükséges. Az iskolában jól viselkedik – még akkor is, amikor a tanár nincs benn a tanteremben –, és szorgalomból is mindig ötöse van.

4. Meleg-engedékeny nevelői magatartás

A vizsgálatok szerint a gyermek, aki ilyen nevelői környezetben nő fel, bizalommal fordul a világ felé. Aktív, becsvágyó és barátságos, szelleme rugalmas, eredeti. A családi háttér ismeretében mindez könnyen megmagyarázható: ez a gyermek sohasem fordul hiába problémáival, gondjaival szüleihez. A feléje irányuló hatásoknak nemcsak passzív elszenvedője, hanem alakítója, aktív részese is. Nem kételkedik abban, hogy szeretik, de nem is érzi nehezen elviselhető tehernek a szülő szeretetét. A melegség, a gyermekközpontság tehát nem azonos a szeretgető, „széltől is óvó” magatartással, és ugyanígy az engedékenység sem jelenti azt, hogy a gyermeknek mindent szabad. Vannak szabályok – hiszen szabályok nélkül nem le-

het emberi közösségben élni –, és megszegésükért természetesen büntetés jár. De a szabályok nem merev és gyűlölt nyűgként súlyosodnak a gyerekekre. Szükségszerű és rugalmas normák, melyeknek megszegése sem abszolút érvényű szabálysértés: a cselekvés értéke őszinte, nyílt beszélgetés, a körülmények együttes mérlegelése során dől el. Az engedékeny szülő miközben meleg, elfogadó stílusával folyamatosan érzékelteti, hogy szükség esetén mindig lehet rá számítani – elősegíti, támogatja gyermeke fizikai és szellemi önállósulási törekvéseit. Értelmes engedelmisséget vár el; arra törekszik, hogy a gyerek megértse a kívánt viselkedés hasznát, ésszerűségét, és a belátása vezesse el a szabály elfogadásához. A gyermek képességeihez igazítja normáit: olyan teljesítményt vár el, ami tisztességes, de nem gyötrelmes – munkával feltétlenül megvalósítható.

Mit tanul meg rejtetten a gyermek a családban?

Összefoglalásképpen felsoroljuk, hogy a nevelési légkörtől részben függően, azáltal árnyalva mi mindent tanulhat meg a gyermek a családban, s ezek egyáltalán nem öröklött tulajdonságok.

Megtanulhatja a *rendszeret*et vagy a *rendetlenséget*. Ne feledjük, a családban a rendet vagy a rendetlenséget nemcsak a családtagoktól tanulja a gyermek, hanem a családi környezet berendezése révén is. Az iskolában gyakran találkozunk olyan gyermekekkel, akik rendszeresen piszkosak, és holmijukat sem tartják rendben. Ilyenkor eszünkbe sem jut öröklött tulajdonságokra gondolni, hanem a gyermek családi környezetét vizsgáljuk. Amely háztartásban nincs rend, amelyik lakás tele van porral, piszokkal, felesleges hol-

mikkal, ott a gyermek sem szokhatja meg a rendet és a tisztaságot.

Megtanulhatja az illemet vagy a tapintatlan, durva viselkedési módot. Megtanulhat káromkodni. Ellesheti az egymás iránt érzett megbecsülést, szeretetet, de a fölényeskedő, a másikat lenéző, kioktató magatartást is. Szerénnyé, reális éntudattal rendelkezővé vagy nagyképűvé, önmagát túlértékelő dicsekvővé válhat. Akarata ellenére másokat semmibe vevő önzővé, avagy másokhoz alkalmazkodó, mások sorsát megértő, másokkal együttműködni kész beállítódottságúvá válhat.

Megtudhatja, hogy az olvasás, a könyv, a folyóirat érték, de azt is, hogy enélkül is jól meg lehet lenni. Lenéző vagy közömbös maradhat a magas kultúrával szemben, mert a szülei sem a rádióban, sem a televízióban nem hajlandók vele pl. egy hangversenyt végighallgatni. Szülei hatására megvetheti a népdalokat, ám „imádhhatja” a rock-zenét. Még azt is természetesnek veheti, hogy rádiót, televíziót csak bömböltetve „jó” hallgatni, mit sem törődve idősebbekkel, szomszédokkal. Ellesheti, hogyan kell közönyösnek lenni az ország és a világ sorskérdéseivel szemben, természetesnek veheti, hogy nemzeti hagyományainkat le lehet kezelni, hogy lehet komolytalankodni a Himnusz és a Szózat hallgatása közben. S végül azt is kifürkészheti, fontos-e az iskola, szükséges-e az ott tanultakat komolyan venni, kell-e becsülni a pedagógusokat vagy sem stb. S ismételjük: mindennek az ellenkezőjét is magáénak vallhatja. Mindez hogyan történhet? Hisz a szülő egy szóval sem mondja a gyermeknek a rosszat! Nyilvánvaló, de ne feledjük: a gyerek nem az intellektusból, a kinyilatkoztatásokból, hanem a minták-ból, a családi élet szokásaiból vonja le a következtetéseit, alakítja magatartását, „nem tudja, de teszi” ala-

pon. A családi nevelés ott válhat tudatossá, ahol a szülők mintegy össze tudják számlálni, mi minden jót és rosszat, értéket vagy értéktelent tanulhat meg a gyermek rejtetten. Ez a végiggondolás a kiindulópont ahhoz, hogy kicsit is tervszerű nevelést végezzen a család.

V.

Hogyan neveljük a családban?

A „hogyan nevelünk?“, „hogyan neveljük?“ kérdés a családi nevelésnek látszólag a leggyakorlatiasabb oldala. Azért, mert a módszer (a hogyan) minden szülőben valamelyest tudatosul. Mindenki tudja, hogy éppen dicsér, biztat, ellenőriz, elmagyaráz, rászól a gyerekre, ad neki egy nyaklevest. Csakhogy a dolog a látzatoknál bonyolultabb és összetettebb. A módszer csak kifejezője annak, hogy nevelünk-e vagy sem, végiggondolt célok jegyében jutalmazunk vagy büntetünk, gyermekünk és családunk ismeretében esünk-e kétségbe egy-egy rossz teljesítmény láttán.

Milyen bánásmódot kívánna a kisiskolás?*

Aki a kisiskolások családi nevelését komolyan veszi, jó, ha tudja, hogy maguk az érintettek – a gyerekek – mit kívánnak szüleiktől.

- A szülők ne veszekedjenek gyermekeik előtt.
- Sohase hazudjanak gyermekeiknek.
- Egyformán szeressék minden gyermeküket.
- Legyenek egymás iránt figyelmesek.
- Baráti viszony legyen szülő és gyermeke között.

*A •-al jelzett felsorolást Szabó Pál: A játéktól az iskoláig c. könyvéből vettük át (76. o.).

- Tudjanak együtt örülni gyermekeikkel.
- Ne szidják és büntessék gyermekeiket más gyermekek jelenlétében.
- Vegyék észre gyermekeik erőnyeit is, ne csak a hibáit.
- Feleljenek mindig kérdéseikre.
- Idegességüket ne éreztessék gyermekeikkel.

Ebben a kívánságlistában a szülők által elkövetett nevelési hibák sorozata ismerhető föl, tehát az, ahogyan a legtöbb helyen nevelnek.

A családi nevelés pedagógiája

A következőkben megkíséreljük fölvezetni az *ideális, megfontolt, tudatos* családi nevelés feltételeit és „logikáját“, válaszolunk a „hogyan neveljük?“ kérdésre.

Ha fontos számunkra, hogy a családban ne csak látszólagos, hanem valóságos nevelés folyjék, bármennyire is fárasztó: *végig kell gondolnunk rövidebb vagy hosszabb távon nevelésünk céljait, a „mire nevelünk?“ kérdését.* Megfontolandónak tartjuk, mintegy választásra, döntésre javasoljuk: e célok kiválasztásában, megfogalmazásában csak önmagunkra hagyatkozunk, vagy együttműködünk az iskolával. Tudni kell, hogy az iskolai nevelés számára e célok eléggé tisztázottak, a szülők pontosan megismerhetik azokat, részben a tankönyvekből, részben a pedagógusok kezében lévő tantervekből.

Nevelésünk célját végiggondolni annyit tesz, mint tisztázni, milyen legyen gyermekünk, milyen kedvező tulajdonságokkal rendelkezzen, milyen legyen a teljesítménye, hogyan alakuljon viszonya önmagához, családjához, kortársaihoz, az iskolához, az országunkhoz.

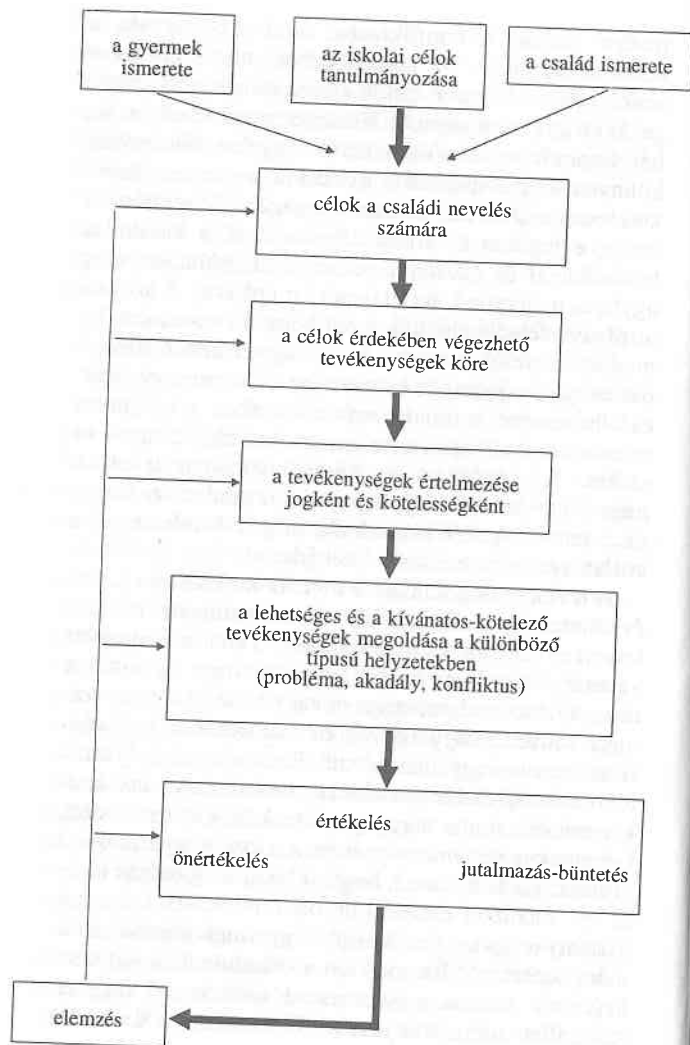
De jelenti azt is, hogy lássuk őt az iskoláskor végén érett fiatalelként és állampolgárként. Ezeket a célkitűzéseket, kívánalmakat reálisan és irreálisan is megfogalmazhatjuk. Hogy a realitásoktól, a lehetőségektől célkitűzéseinkben ne rugaszkodjunk el, alaposan meg kell ismernünk gyermekünket és családjunkat, a családjunkban folyó nevelési hagyományokat, életrendet és nevelési légkört. (Ezekhez a III. és IV. fejezetben adtunk segítséget, elsősorban a 32–35. és a 36–51. oldalakon.)

A célok tisztázása, a gyermek lehetőségeinek megismerése, a családra jellemző nevelési légkör megállapítása után tanácsos végiggondolni azoknak a tevékenységeknek a körét, amelyeket a gyermek a családjában korábban is végzett és még végezhet. Ez azért fontos, mert valamire nevelni, a gyermeket valamire alkalmassá tenni, szoktatni, érdeklődését tárgítani csak tevékenykedtetés révén lehetséges. Egyszerűbben: ha a családjában szűkre szabjuk a kisiskolás tevékenkedéseinek, cselekvéseinek lehetőségeit (a játékot, az önművelést, az otthoni munkák kipróbálását, a barátkozást és a felnőttekkel való ismerkedést), biztosra vehetjük, hogy korlátozzuk fejlődésében. A tevékenységek körének kijelölése során ugyancsak célszerű az iskolával együttműködni, és pontosan megtudni, hogy ott mi folyik, illetve mi nem. Ez alapján vázolható csak fel, mit is kellene a gyerekeknek a családjában tennie. (Ehhez a későbbiek során segítséget adunk. Ismertetjük majd a tevékenységeknek azt a sorát, amelyet a család végeztethet gyermekével. Lásd az 58–63. oldalakat.)

A tevékenységek köre szorosan összefügg a család életrendjével, a kisiskolásnak a családjában megfogalmazható és megfogalmazandó jogaival és kötelességeivel. Amelyik családjában ez tisztázatlan, ott napi-

röndben vannak a konfliktusok, a zavaros ügyek, a szubjektívizmus, a gyermekekkel szembeni következetlen bánás, illetve a szülők kijátszásának a lehetősége. Ha a gyermek jogai és kötelezettségei tisztázottak, helyzetektől és konfliktusoktól függően viszonylag könnyen megállapítható a gyermeki jogsértés, illetve kötelességmulasztás, kötelességszegés. Félreértés ne essék, e jogokat és kötelességeket csak a kisiskolás bevonásával és közreműködésével állapíthatjuk meg egyfajta meggyőző, felvilágosító munkával. S közben arról sem feledkezhetünk meg, hogy ő is pontosan ismerheti a szülők családon belüli – gyermekneveléssel összefüggő – jogait és kötelességeit. A gyermek jogai és kötelességei a mindennapok sodrában a kisiskolás számára szabad mozgástérként és korlátként, másként szólva: lehetőségként és követelményként jelennek meg. Nyilvánvaló, hogy a jogok a szabad mozgástérrel és a lehetőségekkel biztosíthatók, míg a kötelességek a korlátokat, a követelményeket jelentik.

A tevékenységek, illetve a velük kapcsolatos jogok és kötelességek mindenkor valamely szociális (társas) térben és időben valósulnak meg. Tehát a kisiskolás valamit, valamilyen helyen, egyedül vagy valakinek a társaságában, valakit zavarva vagy békén hagyva, számára kedvező vagy kedvezőtlen időpontban hajt végre, sikeresen vagy sikertelenül. Ezek a társas helyzetek többfélék. Így lehetnek *akadály nélküli helyzetek*, amikor minden simán megy (pl. öltözködés, étkezés stb.). Lehetnek *problémahelyzetek*, amikor a gyermeknek erőfeszítést kell tennie, hogy valamit meg tudjon oldani (pl. önállóan elmenni orvosi rendelőbe). Lehetnek *akadályhelyzetek* (amikor pl. a gyermek nem játszhat, noha szeretne). És gyakran előfordulnak *konfliktushelyzetek*, amikor a gyermeknek több vonzó vagy taszító, illetve vonzó és taszító cél közül kell választania

(pl. játszani is szeretne, de mosogatnia is kell). Ezeket a helyzeteket mind a szülők, mind a gyermekek meg-
 élik, és a maguk módján értékelik. A gyermek értéke-
 lése *önértékelés* jellegű („megúsztam”, „többé nem
 csinálom” vagy „sikerült” színezetű). A szülő pedig
jutalmazó vagy *büntető*. Egy-egy tevékenység, illetve
 cselekedetsor *értékelésekor* lényegileg a gyermek is, a
 szülő is azt állapítja meg, hogy a gyermek által vég-
 zett cselekvés mint *teljesítmény* sikernek vagy kudarc-
 nak számít-e. Akár sikerről, akár *kudarcról* van szó,
 egy-egy időpontban vagy időszak végén (legtöbb csa-
 ládban a bizonyítványosztás körül történik ilyesmi)
elemezni is kell. Meg kell állapítani, hogyan tovább a
 kitűzött célok érdekében, mit kell feladni, mit kell to-
 vábbitenni, mivel kell a célok körét bővíteni. Továbbá
 miként szűküljön vagy bővüljön a tevékenységek (jo-
 gok, kötelességek) viszonya, valamint a jutalmazás és
 büntetés mikéntje.

Az eddig mondottakat sematikus az 56. oldalon
 látható ábra mutatja.

Az előző séma ne tévesszen meg senkit. Nem azt mu-
 tatja, hogy a nevelésnek a sémában feltüntetett sorrend-
 ben, „menetrendben” kell megvalósulnia. A séma egye-
 dül arra alkalmas, hogy a segítségével végiggondoljuk:
 családi nevelésünkben minden tényezőre, elemre tekin-
 tetel vagyunk-e, egyáltalán gondoltunk-e rá. A nevelés
 gyakorlatában akár egy-egy napon alig összeszámálha-
 tóan sok az egymással összefonódó, egymást váltogató,
 egymásba átmenő tevékenységek és helyzetek sora, a ju-
 talmazások és büntetések kihasznált vagy elhanyagolt al-
 kalma. Ugyanakkor ne higgyük, hogy a családban ta-
 pasztalható gyermeki magatartás vagy tevékenység idő-
 ben is körülhatárolható szakasza (felkeléstől indulásig,
 hazaérkezéstől lefekvésig) ne lenne elemezhető, ízeire
 szedhető az előbbi séma segítségével.

A kisiskolás tevékenysége a családban

A továbbiakban a „Hogyan neveljünk?” kérdés boncolgatása kapcsán a családban megszervezhető tevékenységek körére irányítjuk a figyelmet. Később pedig az értékelés: a jutalmazás és a büntetés problémáival foglalkozunk behatóbban ugyanebben a fejezetben.

Alig van család, amelyik ne akarná, hogy gyermekei boldoguljanak, azaz biztonságosan eligazodjanak az életben. A különbség abban van, hogy a családok melyik életkorban (kisiskolás, serdülő, ifjú) tartják fontosnak az élet sűrűjébe, örömeibe és nehézségeibe való bevezetést. De abban is nagy különbség van, hogy milyen szélességben és mélységben vállallják ezt föl, és mennyire tudatosan. Amit mindenkinek meg kell ismernie, ha sikeresen kíván eligazodni az életben, azok az életnek a következő terei:

- az ember által alkotott tárgyak világa: (használati tárgyak, gépek, épületek, műalkotások, fogyasztói eszközök: élelmiszerek, ruházat stb.);
- a jelek világa, beleértve az anyanyelvet, egy-két idegen nyelvet, a különböző egyezményes jeleket, mint pl. KRESZ, címereket, emblémákat, védjegyeket stb.;
- az emberek együttélési szokásainak és mindennapi érintkezési módjainak világa: köszönés, megszólítás, társalgás, elhallgatás, veszekedés, rábeszélés, ünnepélyek, ünnepi alkalmak stb.;
- az emberi foglalkozások, beosztások, pozíciók, szerepek világa a családfőtől az államfőig, a kőművestől a kutatóig, a sarki rendőrtől a börtönigazgatóig, a munkavállalótól a bűnözőig stb.;

- az értékelési módok, formák köre a dicséretnek, leszólások, túlértékelések, elfogódottságok módozatai;
- a környezetünkben lévő, s azon túli szervezetek, intézmények világa, az adóhivataltól a pénzügyminisztériumig, a piactól a kereskedelmi kamaráig, a helyi szórakozási lehetőségektől a televízióig stb.;
- a mindennapi ügyintézés gyakorlata a bejelentkezéstől az életbiztosításig, az adásvételi szerződéstől az öröklésig;
- a bennünket körülvevő közvetlen természeti környezet szépsége, szennyezettsége, védelme;
- az utazással meghódítható és megismerhető távolabbi világok: települések, országok stb.

A fenti világokkal szinte minden család gyereke szükségképpen szembenéz, de nem mindegy, hogy milyen életkorban, milyen tudatossági fokon. A képességfejlesztő programban arra törekszünk, hogy a gyerekek már kisiskolás korban szembenézzenek e világokkal, azért, mert úgy véljük, egy élet is kevés az ezekben való eligazodáshoz.

Azok a szülők, akik az életbe való bevezetés teljességét föl vállallják, akarva-akaratlanul a gyermeki tevékenység gazdag tárházát, s ezáltal a gyermeki fejlődés kiapadhatatlan forrását teremtik meg. Ahhoz, hogy az életben való eligazodást tervezni tudjuk, rendszerbe foglalva bemutatjuk azokat a tevékenységcsoportokat, amelyek a gyereket formálják. A családi nevelés gyakorlata szempontjából négy ilyen tevékenységcsoportot különböztetünk meg.

1. A családon belüli, az iskolától független tevékenységek köre.

2. A családon belüli, az iskolát segítő tevékenységek rendszere.

3. Az iskolán kívüli, az iskola által szervezett, de a család felügyelete alatt is folyó tevékenységek.

4. A család által irányított és ellenőrzött tevékenységek családon kívüli intézményekben, szervezetekben.

A továbbiakban e tevékenységek körét olyan jegyzék-szerű csoportosításban mutatjuk be, hogy abból a családi nevelés területei, lehetőségei kitűnjenek.

1. A családon belüli, az iskolától független tevékenységek köre:

a) A munka:

- önkiszolgálás,
- háztartás segítése (takarítás, mosás, főzés, bevásárlás),
- karbantartás,
- környezetalakítás (lakásdíszítés, lakásberendezés).

b) Pihenés (séták, alkalmi beszélgetések a szülőkkel).

c) Szórakozás (rádió, tévé, könyv, kirándulás).

d) Játék.

e) Művelődés (rádió, tévé, könyv, újság, gyűjtés).

f) „Alkotás” (rajz, fénykép, kisfilm, kísérletezés, barkácsolás).

g) Testedzés.

h) A családi együttélés formáihoz szervezeten kötött tevékenységek:

- munkatervezés és munkaszervezés a családban,

– szórakozás- és művelődéstervezés és ezek megszervezése,

– magatartási és viselkedési módok megbeszélése,

– családi ünnepek.

i) Önálló és családi gazdálkodásban való közreműködés: zsebpénzzel bánás.

j) Kapcsolatépítés és fenntartás:

- barátokkal,
- szülők barátaival,
- rokonokkal.

k) Véletlenszerű, előre kiszámíthatatlan, családot is érintő események elemzése (haláleset, baleset, jutalomműködés, kitüntetés).

l) A gyerekek indulati és alkalmi viselkedései-nek elemzése (csúfolódás, káromkodás, felese-lés, irigykedés, szégyenkezés, gúnyolódás stb.).

m) Értékelések.

n) Önismeret és önnevelés tervezése, elemzése.

2. A családon belüli, az iskolát segítő tevékenységek csoportja:

a) Az iskola által megkívánt tévéműsorok megte-kintése.

b) A tanulók kiegészítése egyedül és szülő segít-ségével, gyűjtéssel.

3. Iskolán kívüli, az iskola által szervezett, de a család felügyelete alatt is folyó tevékenységek:

a) Sportkörök.

b) Iskolai kirándulások.

c) Iskolai rendezvények:

- ünnepek,
- közös mozi-, színház-, múzeum-,

hangversenylátogatás.

d) Táborozás, üdülés.

4. A család által irányított és ellenőrzött tevékenységek családon kívüli intézményekben, szervezetekben:
- a) Művelődés (könyvtárban, moziban, könyvesboltban, hírlapboltban, művelődési házban).
 - b) Művészeti, művelvezői tevékenység (építészeti alkotások megtekintése, hangverseny, színház, mozi, játékfilm, képtár).
 - c) Sporttevékenység (mérkőzések látogatása, edzés, versenyek).
 - d) Közlekedési tevékenység (vasút, autóbusz, taxi, hajó, repülő, helyi közlekedés).
 - e) Hírközlő és postai tevékenység (telefon, távirat, levél, csomag, pénz).
 - f) Kereskedelmi tevékenység (vásárlás piacon, önkiszolgálóban, áruházban).
 - g) Egészségügyi tevékenység (orvosi rendelő, gyógyszertár, SZTK, kórház).
 - h) A vendéglátóipar nyújtotta szórakozás és pihenés (presszó, étterem, szálloda).
 - i) Egyéb szolgáltató tevékenységek igénybevétele (fodrász, szabó, cipész).

A tevékenységek fent bemutatott sokasága feltétlenül alkalmas arra, hogy az érdeklődő szülők ezek alapján mérlegelni tudják, mit oldottak meg eddig, s melyek azok a tevékenységek, amelyek elkerülték figyelmüket, vagy amelyeket teljesen a gyermek kezdeményezésére bízta. Fontosnak gondoljuk, hogy minden családban vizsgálják felül, milyen mértékben vonják be a gyerekeket a házimunkába, s megoldották-e azoknak a szokásoknak a kialakítását, amelyek az *önkiszolgálás* (gyors öltözködés, tisztálkodás), illetve a családi

munkamegosztásban való közreműködéssel (takarítás, mosás, bevásárlás stb.) kapcsolatosak. Ki kell mondanunk: súlyos hibát követnek el azok a családok, amelyek ezeket elhanyagolják!

A játék és a kisiskolás

Kisiskolás korban családon belül, családon kívül a gyermek alaptevékenysége a játék. A játékok ebben a korban is – különösen a konstruáló játék és a szerepjátékok – nagyon fontos nevelő értékekkel bírnak. Ezért nem indokolt, hogy kisiskolás korban a gyermek játékát korlátozzuk! (Ez nem azt jelenti, hogy a gyerek a játékra hivatkozva a rá kötelességszerűen kiszabott munkát, feladatot ne végezze el.)

Mit jelent a gyermek életében a játék? *A játék: a gyermek munkája*, legfontosabb tevékenysége. *A játék örömet* szerez. Valahányszor gyermekek (és felnőttek is!) játszanak, azt többek között azért is teszik, mert kedvüket lelik benne, mert örömet okoz. Tehát a játékot pozitív érzelmek kísérik. Ezért is nevelhető jobban és könnyebben a gyermek játékszituációban, mint azon kívül. A játék folyamán a gyermek a környezetét tükrözi vissza (főképpen a szerepjátékokban), de ugyanakkor már tevékenyen át is formálja a környezetét. Egyébként a játék a *kitalált dolgok és a valóság* sajátos kombinálásában különbözik más tevékenységektől. A játékban – a felnőttek helyes útmutatása mellett – igen gyorsan alakulnak ki *jó tulajdonságok* (megfigyelés, emlékezés, képzelőerő, gondolkodás, kitartás, rendszeret, koncentrálóképeség stb.) és fontos társas kapcsolatok. *A játék a tanulást szolgálja.* Játésközben a gyermek ismereteket szerez, és képességeket fejleszt ki; gondolkodni tanul, és betekin-

tést nyer a dolgok összefüggéseibe. Ez kedvezően hat az iskolai tanulásra. Abból, amit eddig mondtunk, nem szabad levonni azt a következtetést: sok játékot kell ajándékoznom a gyermekemnek! Ez teljesen hibás gondolat volna! Azok a gyermekek, akik túlságosan sok játékot kapnak, legjobb esetben is csak „játégyűjtők” lesznek, de nem nevelődnek sem rendre, sem kitartásra, sem koncentrációra. A sok és drága játékszernél jóval többet ér a kevesebb és az életkornak megfelelő játék.

Tévézés, rádiózás és a kisiskolás

Külön kell szólnunk a rádiózásról és a tévézésről. Világosan kell látnunk, ezek a műsorszóró eszközök a gyereknek szórakozást és művelődést jelentenek. Ne tiltsuk hát ezektől a gyermeket! De azt se engedjük, hogy játék helyett, otthoni munka helyett csak ez kösse le. Ahogyan az sem kívánatos, hogy – netán szüleik rossz példáját látva – a háttérrádiózásra és -tévézésre szokjanak rá. (Arra, hogy szól a tévé, bömböl a rádió, de senki sem figyel rá.) Rádiót hallgatni, tévét nézni azt jelenti, hogy döntöttem valamely műsor mellett, választottam, várom azt, fölkeszülök rá, odafigyelek közben. A legfőbb tanulságokról a műsor után szót váltok, vagy ha egyedül hallgattam vagy néztem, értékelem. Mindezeknek feltétele, hogy minden családban legyen valamilyen műsorújság, s abba a gyerek is bejegyezhesse a választott műsorokat. A kiválasztott műsort nyugodtan végignézhesse, rosszízú és félrevívó beleszólások (mi az a hülyeség, amit nézel) nélkül. Fontos, hogy a gyerek a szülővel beszélhessen a látott, hallott műsorokról, s hacsak mód van rá, ne büntes-

sünk az ezektől való elvonással. Azért ne, mert a művelődéstől fosztjuk meg a gyermeket, ehhez pedig nincs jogunk.

Olvasás és a kisiskolás

A képességfejlesztő programban a gyerekeket külön tanítjuk arra, hogyan válhatnak tudatos tévénezővé, rádióhallgatóvá, hogyan tanulhatnak ezek révén. Emellett tudatos olvasóvá is kívánjuk nevelni őket. Ennek sikere azon is múlik, látja-e otthon a szüleit olvasó emberként. Látja-e, hogy az újságolvasásra mind az édesanya, mind az édesapa szakít időt? Nagyon fontos, hogy otthon legyen családi könyvtár, de legalább a gyereknek legyen önálló könyvgyűjteménye. De ne akármilyen! Minden szülőnek tudnia kell, hogy a könyvpiacon igen sok kétes értékű, giccses gyermek- és ifúsági könyv is megjelenik. Ha könyvet vásárolnak ajándékképp vagy könyvtárgyarapítási szándékkal, feltétlenül kérjék a pedagógusok segítségét. Követeljük meg, hogy a gyermekek könyveiket tartsák rendben, rendszerezve, csoportosítva helyezték el azokat a polcokon. (Úgy, ahogy azt az iskolában tanulták.) Ha a gyerek könyvtárának (vagy a családi könyvtár) gyarapítását elhatározzák, ne feledkezzenek meg a kézikönyvek egyre fontosabb, nélkülözhetetlen szerepéről, a lexikonok, szótárak beszerzéséről.

Értékelés a családban

Valamennyi – családban előforduló és fentebb felsorolt – tevékenységről a továbbiakban nem szólunk, csupán a következőkre: az értékelésre, valamint a jutalmazásra és a büntetésre térünk ki.

Föltűnhetett, hogy a fentebb bemutatott tevékenységek sorában az értékelést is szerepeltettük. Túlzásnak vélhetik ezt többen, hisz sok családban az értékelés teljesen alkalmoszerű. Félreértés ne essék! *Nem kell mindent értékelni!* Nem kell értékelni azokat a szokássá vált teljesítményeket (pl. fogmosás, cipőtisztítás), amelyeket a gyermek már hibátlanul elvégez. De értékelni kell minden olyan tevékenységet, amelynek az elvégzését, végigcsinálását célként jelöltük ki, fogadtattuk el a gyerekekkel. Az értékelésnek meg kell találnunk a családi nevelésben a pontos helyét és alkalmait (időpontjait), előre tisztáznunk kell – a gyereket is belevonva –, hogy kik (szülők, esetleg nagyszülők), mikor (naponta, hetente, havonta) értékelik a gyermek magatartását, teljesítményét. Ha ezt nem tesszük meg, a gyermek számára minden esetlegesség, kiszámíthatatlanná válik.

Jutalmazás a családban*

A családi életben természetesen vannak olyan helyzetek, amelyeknek az értékelésével nem késlekedhetünk, mihamarabb túl kell rajta lennünk, jutalmaznunk vagy büntetnünk kell. Mivel a két értékelési mód körül nagyon sok a félreértés és a tisztázatlanság, tekintsük át,

*A fejezetben szövegű részletek találhatók a Szülők Kislexikona c. munkából (191-192.o.).

mit jelent jutalmazni, büntetni! A *jutalmazás* a helyes magatartás megerősítésére és a jó, igényes teljesítmény elérésére készítő módszer. Fő rendeltetése: meggyorsítani, ösztönözni a gyermek fejlődését. Támogatja a helyes szokások kialakítását is, minden jutalmazás egyben meggyőzés is: így érdemes tenni, s nem másként. A jutalmazásban mértéktartásra van szükség. Hatásának több feltétele van. Ezek:

– A jutalmazás legyen megérdemelt, minden esetben valamilyen erőfeszítés elismerése. *Nem kaphat a gyermek elismerést, jutalmat azért, aminek a teljesítése nem követelt önuralmat, igyekezetet.* A jutalmazás mindenkor erő kifejtést igénylő cselekedetek elismerése. Ez természetesen arra vezet a családban, hogy a gyengébb képességű, nehezebb természetű gyermek olyan teljesítményért is kaphat jutalmat, amelyért tehetségesebb vagy ügyesebb testvérét nem illet meg elismerés. Helyes, ha a gyermek is tudja, hogy a jutalmazáskor mindenkor figyelembe vesszük teljesítőképességét is. Ez természetesen nem vezethet arra, hogy a tehetséges, könnyen nevelhető ne kapjon elismerést. Ő is méltó a jutalomra, ha erőfeszítéseket tesz magas színvonalú teljesítményének állandósága, helyes viselkedésének tartóssága érdekében. Mindez már azt is jelzi, hogy a jutalmazás nem lehet túlságosan gyakori. Ez a gyermek erőfeszítéseinek csökkenésére, elbizakodottságra vezetne.

– A jutalmazásnak tekintetbe kell vennie a jutalmazott egyéniségét, fejlődését. A könnyen csüggedő, bátortalan, jó törekvésekkel telített gyermek gyakoribb jutalmazásra szorul, mint a magabiztos vagy éppen az öntelt.

– A jutalmazás tekintetében a gyermeket nevelő *fel-
nötteknek egységes álláspontot* kell elfoglalniuk. Egy családban azonos jutalmazási skála érvényesüljön a

csalásban élő valamennyi felnőttél. Ne kapjon kisebb jutalmat az a testvér, akire neheztelünk, s ne részesüljön a megérdemeltnél nagyobb elismerésben az, aki valamilyen okból éppen közelebb áll a szívünkhöz.

– Kísérje a jutalmazást annak a *közösségnek az egyetértése*, amelybe a gyermek tartozik. Lásssa be a családnak lehetőleg minden tagja, hogy a jutalom megérdemelt volt.

– A jutalmazásnak különböző *formái* alkalmazhatók. A cselekedet a gyermek egyéniségéhez, fejlődéséhez mérten megnyilvánulhat elismerő szempillantásban, egyetértő mosolyban, fejbólintásban, szóbeli elismerésben, s öltheti dicséret, tárgyi jutalom (kedvenc étel, mozi- vagy színházjegy, játék, könyv vagy egyéb ajándéktárgy) formáját. A jutalmazás formájának megválasztásánál törekedjünk minél nagyobb változatosságra. Szerezzünk becsületet az elismerést kifejező, anyagi értéket nem képviselő jutalomnak is. Helyes, ha a tárgyi jutalmaknál a kisebb értékűek szerepelnek gyakrabban, s a nagyobb értékűek a kiemelkedő teljesítményt, a jelentős erőfeszítést értékelik. A családban kialakulhatnak a jutalmazásnak ünnepélyes formái, meggyökerezhetnek az elismerés hagyományos módjai is.

Büntetés a családban*

A *büntetés* olyan tudatosan előidézett következménye valamely hiba elkövetésének, amely a gyermekre nézve nem kellemes, de alkalmas a követelt normák be-

*A fejezetben szöveghű részletek találhatók a Szülők Kislexikona c. könyvből (45-46. o.), valamint Ranschburg Jenő Családi kör c. munkájából (61-64. o.).

láttatására. Arra hivatott, hogy éles fordulatot idézzel elő a gyermek aktuális viselkedésében, majd később magatartásában. Mivel a nevelést a családban sokan nem tervezik, a gyermek nem kívánatos magatartását és teljesítményét vagy „ráhagyják”, vagy indokolatlanul és sűrűn büntetik. Büntetés esetén kedvező hatást az eredményez, ha a gyermeket a kellemetlen érzelmek átélésének emléke vissztartja a helytelen cselekedet megismétlésétől, ezért arra törekszik, hogy viselkedését a megkövetelt irányba megváltoztassa. A büntetés hatékonyságának is vannak *feltételei*.

– Legyen a büntetés *megérdemelt*, azaz mértékét mindenkor az elkövetett cselekedet súlyossága szabja meg. Az indokoltnál súlyosabb, az igazságtalannak vélt büntetés a gyermeket daczba, ellenkezésbe kergeti az igazságos büntetésnél enyhébb viszont kevésbé ösztönzi magatartásának megváltoztatására.

– Vegye a büntetés tekintetbe a *gyermek egyéniségét*, fejlődésének irányát. Érzékeny lelkületű vagy az erkölcsi fejlődés alacsonyabb szintjén álló gyermeket s azt, aki egész magatartásában helyes irányú fejlődést mutat – enyhébben; a közönyöst, a jóra alig törekvőt, az ismételten helytelenül viselkedőt súlyosabban büntessük.

– A büntetés kérdésében foglaljanak el a szülők *egyeséges álláspontot*. Ha a családban élő felnőttek valamelyike enyhébben vagy szigorúbban büntet, a büntetés többé nem tölti be szerepét. Ügyeljünk arra, hogy a büntetésnél azonosan ítéljük meg gyermekeinket; ne kedvezzünk a kisebbnek a nagyobbbal szemben; a kedveskedőnek a zárkózottal, a visszahúzóddóval szemben. Ne legyen a családban olyan gyermek, aki tartósan elmarasztalt helyzetbe kerül. Tartsa a büntetés mindenkor szem előtt a gyermek emberi méltóságát. Ne le-

gyen szélsőségesen megfélemlítő, megalázó, megszegyenítő.

– Értsen egyet a büntetéssel a család valamennyi tagja, tartsa azt méltányosnak, megérdemeltnek.

– Amikor a szülő gyermeke megbüntetésére kényszerül, a büntetéseknek három típusából választ: *tárgymegvonásos, énmegvonásos* vagy *fizikai* büntetést alkalmaz.

– A tárgymegvonásos büntetés valamilyen – a vétektől többé-kevésbé független gyermeki örömforrás időszaki vagy végleges megszüntetését jelenti. („Egy hétig nem nézheted a tévét!” „Nem kapod meg a kerékpárt!” stb.) Az ilyen büntetés általában nagyon fájdalmas a gyerekek számára. Sok olyan gyereket ismerünk, akik, ha rajtuk múlna, inkább a fizikai büntetést választanák helyette: „Jobban jártam volna, ha megpofoz az apám!” – mondják.

– A fizikai büntetés arra az ősi félelemre épül, amit az emberből a testi fájdalom vált ki. Sokszor eléri közvetlen célját, hiszen valóban várható, hogy a gyermek nem követi el ismét azt a vétket, amiért legutóbb ilyen módon büntették meg, mert fél a testi fájdalomtól, amit nevelőjétől újra el kell majd szenvednie. Ugyanakkor a fizikai büntetés rendkívül veszélyes módszer, mert elősegíti a rejtett vagy nyílt agresszív indulatok felhalmozódását a gyermekben, gyakran végérvényesen elrontja a szülő-gyerek kapcsolatot, és így a személyiség fejlődését egészségtelen irányba tereli.

– A szülő, aki az énmegvonásos módszert választja, lényegében a szeretet megvonásával büntet, ill. a szeretet elvesztésétől való félelem felébresztésével próbálja gyermekét rávenni a viselkedési szabályok betartására. Talán mondanunk sem kell, hogy a büntetésnek ez a formája okvetlenül feltételezi a meglevő, a gyerek számára értékes szeretetkapcsolatot, vagyis kizárólag

akkor hatásos, ha a gyereknek van mit elveszítenie. A szeretet elvesztésétől való félelem egyébként a büntetés másik két típusának hátterében is gyakran megfigyelhető. A büntetés ugyanis – formájától függetlenül – csak akkor lehet eredményes, ha szeretetkapcsolat húzódik meg mögötte, és a gyereket nemcsak a büntetésből származó közvetlen kár keseríti el, hanem az is, hogy ebben a kapcsolatban most kisebb vagy nagyobb zavar támadt. A gyermeknek azonban – tudatának mélyebb szintjén – mindig tisztában kell lennie azzal, hogy szülei szeretetét sohasem veszítheti el! Éreznie kell, hogy a kapcsolat zavara (anyja szomorúsága, elégedetlensége) csak arra az egy esetre érvényes, amelyben a büntetés szükségessé vált, minden más vonatkozásban biztonságos és sérthetetlen kettőjük viszonya. Ellenkező esetben az énmegvonásos büntetés érzelmi zsarolássá válik és komoly akadálya lehet a személyiség egészséges, harmonikus fejlődésének.

Végül megkíséreljük pontokba szedve összefoglalni az eredményes büntetés legfontosabb alapelveit.

- *Az időzítés elve.* Ez azt jelenti, hogy a büntetésnek időben szorosan egybe kell esnie a vétek elkövetésével, a késleltetett büntetés – különösen kisebb korban – eredménytelen.
- *Az értelmezés elve.* Már az előző elvből következik, hogy a büntetés csak akkor lehet eredményes, ha a gyerek is felismeri összfüggését a vétekekkel, és megérdemeltnek ismeri el. A szülőnek tehát minden alkalommal meg kell határoznia, el kell magyaráznia, hogy milyen magatartást büntet, és mi lett volna a helyes viselkedés. Csak így érhető el, hogy a gyerek különbséget tudjon tenni helyes és helytelen között, és a kettő közül a jövőben lehetőleg az előbbit válassza.

- *A következtetesség elve.* Sajnos, nagyon gyakran tapasztaljuk, hogy szülőt vagy a hangulata, vagy más olyan körülmények befolyásolják a büntetésben (többek között), amelyek az elkövetett hibával semmiféle összefüggésben sincsenek. A gyerek, aki nem kap pontos magyarázatot arra, hogy mi az, amit viselkedésében helytelennek minősítettek, ráadásul ugyanezért a cselekedetért egyszer megbüntetik, másszor nem, a többi alkalommal kevésbé válik képessé arra, hogy cselekedeteinek helyességét önállóan ítélje meg, vagyis belülről vezérelt normák és értékek alapján éljen.
- *Az alternatíva elve.* Amikor valamilyen vétékért büntetünk, a gyereket tulajdonképpen egy számára igen kíváncsi viselkedéstől tiltjuk el. Eppen ezért – amikor erre mód kínálkozik – tegyük lehetővé a büntetethez hasonló cselekvés elvégzését, amely azonban már nem ütközik a családi szabályok rendszerével. Képzeld el például, hogy az öt-hat esztendőses kislány egy óvatlan pillanatban összevagdossa édesanyja kendőjét, mert ruhát akar varrni babájának. Ilyen esetben a büntetés csak akkor eredményes, ha a szülő gondoskodik megfelelő anyagról is, amelyből a babaruha elkészíthető, vagyis lehetővé teszi a kíváncsi cselekvéssor elvégzését a normák, szabályok megszabta határon belül. Ezzel hozzásegíti gyermekét ahhoz, hogy világosan felismerje: mi volt a hiba viselkedésében, valamint ahhoz is, hogy a büntetést jogosnak, megérdemeltnek ismerje el.
- *A feloldás elve.* Azt jelenti, hogy a büntetésnek – lényegéből adódóan – feloldozó hatása van: a vétek, amelyért a gyermek megkapta büntetését, nem létezik többé! Tapasztalataink szerint a szülők jelentős többsége nem tartja meg ezt a fontos elvet.

Pedig az olyan büntetést, amely után a vétek tovább él (tehát továbbra is befolyásolja a szülő és a gyermek kapcsolatát, a szülők emlékeznek a vétékre, és időnként emlékeztetik rá a gyermeküket is), a gyerek nem is értelmezheti másként, mint ellene irányuló agresszív aktusként, amelynek a vétékkel nincs semmiféle kapcsolata: „Hiszen már megbűnhődtem érte, és lám, mégis folyton a szememre hányják!”.

VI.

Kényes kérdések a családi nevelésben

Ebben a fejezetben a családi nevelés olyan gondjairól beszélünk, amelyek iskolai keretek között aligha oldhatók meg megnyugtatóan, mivel a család legbensőbb, ún. intim szférájával kapcsolatosak. Sok ilyen kérdést tárgyalhatnánk kényes kérdések címén, közülük négyet emelünk ki: a gyermekkori hazudozást és lopást, a szexuális nevelés gondját, valamint a családok felbojlását, az elvált szülők gyermekének helyzetét.

A gyermekek hazugságairól*

Hazugságon megtévesztő szándékkal, tudatosan mondt, elferdített valótlaniságot értünk. A kisiskolások körében tettenérhető hazugságok csak látszólag hasonlítanak a hazugsághoz, mivel más az indítékuk. Lásuk, hogyan alakul ez kisiskolás korban!

Kisebb gyermekeknel (6-7 éves korig) gyakran előfordul, hogy valótlaniságot állítanak. Kijelentéseiket azonban még nem nevezzük hazugságnak, hiszen mögöttük sohasem található meg a becsapás, a félrevezetés szándéka. A kisgyermeknek pl. az otthoni fénylő ébresztőóra „aranyból van”, anyja a világ legszebb asszonya, apja a föld legerősebb embere. Mindezt ő

*A fejezetben szó szerint átvett bekezdések találhatók a Szülők Kislexikona c. könyvből (150. o), valamint H. Ginott Szülők és gyermekek c. munkájából (62-63. o.).

így is érzi. Ebben az esetben kisgyermekes túlzásról beszélhetünk, nem pedig hazugságról. A gyermek valódi hazugságainak két formájával találkozunk: 1. a félelem-hazugsággal, 2. a feltűnni vágyást jelző presztízs-hazugsággal. A félelem-hazugság kiváltója legtöbbször a brutális, túl szigorú nevelés, a követelmény-támasztás túl magas mércéje. A presztízs-hazugságok kialakulásában a fantázia (kitűnni akarás) játssza a fő szerepet. A presztízs-hazugság leginkább 8-10 éveseknél fordul elő, és fantáziadús gyermeknél hosszú történetek kitalálásához vezethet. Ez a jelenség jó néhány évig elkísérheti a gyermeket, többnyire anélkül, hogy további fejlődésére nézve aggasztó következményekkel járna.

Hogyan viselkedjünk, ha gyermekünk hazudik? A legelemibb követelmény, hogy tisztán lássuk, félelem-hazugsággal vagy presztízs-hazugsággal állunk szemben. Családi körben az első, a védekező jellegű, a félelem-hazugság a tipikusabb. Lássunk erre egy példát és annak egy rossz és egy jó megoldási módját!

A hét éves Károly eltörte apjától kapott új puskáját. Ettől alaposan megrémült, és a törött puska darabjait elrejtette a kályha mögé. Apja, amikor megtalálta a puska maradványait, olyan kérdéssorozattal bombázta a gyereket, amely törvényszerűen elvezetett a „robbanáshoz”.

APA: Hol az új puskád?

KÁROLY: Valahol megvan.

APA: Már rég nem láttam, hogy játszanál vele.

KÁROLY: Nem tudom, hogy hol van.

APA: Keresd meg, látni szeretném.

KÁROLY: Talán valaki ellopta.

APA: Utolsó hazug kölyök vagy! Te törted el a puskát! Nehogy azt hidd, hogy ezt megúszod. Ha van valami, amit gyűlölök, az a hazugság!

Azzal apja úgy elverte, hogy azt sokáig megemlegette.

Az ütközet fölösleges volt. Az apa ahelyett, hogy alattomosan eljássza a detektív és az ítéletvégehajtó szerepét, sokkal többet segített volna, ha ilyesmit mond a fiának: „Látom, hogy eltörött az új puskád. Nem tartott túl sokáig. Kár érte. Elég drága volt.” A gyermek ily módon néhány hasznos dolgot tanulhatott volna meg: „Apám megért engem. Elmondhatom neki a bajaimat. Jobban kell vigyáznom az ajándékokra.”

Ha egy családban nem őszinte a légkör, s a gyermek is átlátja, hogy a szülők valótlan mondanak neki és egymásnak, nem lehet csodálkozni, hogy a gyermek megtanul füllenteni, a valóságot megmászni. Ilyen esetben a szülőknek önmagukkal kell szembenézniük, magukat kell megnevelniük, s csak utána lehet esélyük a gyermeki hazugságok megelőzésére és kezelésére. Amennyiben egy gyermekről kiderül, hogy nem csupán félelemből, feltűnni vágyásból hazudik, ajánlatos a gyermeket nevelési tanácsadóba vinni, orvopszichológus segítségét kérni.

A gyermek és a lopás*

A gyermek 3–4 éves korában már képes arra, hogy különbséget tegyen az enyém és tied között, előfordul, hogy – főleg 10 éves korig – cukrot, csokoládét, kisebb játékdarabot elcsen, ami azonban később rendszerint nem folytatódik. Ilyen esetekben természetesen túlzás volna lopásról beszélni.

A gyermekek rendszerint nem kényszerítő körülmények hatására lopnak, hanem nevelési hibák miatt.

*A fejezetben szó szerint átvett bekezdések találhatók a Szülők Kislexikona c. könyvből (229–230. o.), valamint H. Gínot Szülők és gyermekek c. munkájából (59–60. o.).

Legtöbbször nincs is szükségük az eltulajdonított holmira – eldugják, elosztogatják. A gyermeki lopások oroszlánrészükből érzelmi forrásból fakadnak. Ezek az érzelmi okok széles skálán helyezkednek el: irigység a sikeresebb társakkal, testvérekkel szemben; neheztelés a szülőkre, testvérekre; bosszú a szeretetlenség miatt.

A lopások legfőbb gyökere a gyermek kielégítetlen szeretetigénye. Ez természetesen nem tudatos: a gyermek vágyik valamire, hiányt érez – és lop. Kiütközik ez a tudattalan motívum abban, hogy a gyermek legtöbb esetben először szüleitől lop apróságokat, pénzt vagy akár komolyabb tárgyakat. Még szemmel láthatóbb a szeretetigény azokban a meglehetősen gyakori esetekben, amikor a gyerek a tárgyakat csak azért lopja el, hogy szétossza társai között, s így „vásároljon” magának szeretetet, népszerűséget.

A gyermeki lopások elbírálásában a szülők jó része – de még a nevelőknek sem kis hányada – igen nagyfokú tájékozatlanságot, tudatlanságot árul el. A lopás megítélésénél a gyermek egyéniségét, illetőleg az eset konkrét körülményeit nem veszik figyelembe, és így nem tudják reálisan mérlegelni a gyermek kisiklásait. A „lopós” gyermek neveléséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy alaposan feltárjuk a lopás indítékait, és ennek alapján keressük meg a legcélravezetőbb módszereket és eljárásokat. A lopás megelőzésében és leküzdésében használatos módszerek közül az alábbiakat említhetjük meg: derűs, őszinte, szeretetteljes családi légkör; gondoskodás a gyerekről; becsületességre, őszinteségre szoktatás egyéb területen is; pénzkezeléssel járó feladatok adása; a család anyagi lehetőségeihez mért igények formálása: a lemondani tudásra, áldozatvállalásra szoktatás.

Mi a teendő, ha a gyermekünket lopáson érjük? Nagyon fontos, hogy amikor a „kis tolvajt” felfedezük, kerüljünk el mindenfajta ceremóniát és drámai jelenetet. A gyermeket úgy is rávezethetjük a becsületesség útjára, hogy közben megőrizzük méltóságát. Nyugodtan és határozottan azt mondjuk neki:

„A kisautó valaki másé. Add vissza neki.”

„A pisztoly nem a tiéd. Vidd vissza.”

Ha bizonyosak vagyunk abban, hogy gyermekünk pénzt lopott ki a pénztárcánkából, leghelyesebb, ha nem kérdezzetjük erről, hanem megmondjuk neki: „Kivettél egy tizedet a pénztárcámból. Tedd vissza.” Amikor megkerült a pénz, ezt mondhatjuk szigorúan: „Ha pénzre van szükséged, fordulj hozzám, és majd megbeszéljük.” Ha a gyerek letagadja, hogy elvette a pénzt, akkor nem állunk le vele veszekedni, és nem is igyekszünk rábírní, hogy bocsánatot kérjen a bűneiért. Egyszerűen csak azt mondjuk neki: „Elvetted a pénzt, add vissza.” Amennyiben már elköltötte a pénzt, a beszéltetésnek a kár visszatérülési módjaira kell irányulnia (zsebpénz-csökkentés vagy valamiféle házimunka révén).

Nagyon fontos, hogy sohase hívjuk a gyereket tolvajnak vagy hazugnak, és sohase jósolgassunk neki olyasmit, hogy a fegyházban fogja végezni. Egyáltalán nem segít a gyereknek az sem, ha megkérdezzük: „Miért csináltad ezt?” Könnyen lehet, hogy ő maga sem tudja, mi vitte rá erre, és ha nagyon megszorogatjuk, hogy elmondja, „miért” tette, ez csupán újabb hazugságot eredményezhet. Sokkal hasznosabb rámutatni: elvárjuk tőle, hogy megbeszélje velünk, ha pénzre van szüksége:

„Nagyon csalódott vagyok, amiért nem mondtad el nekem, hogy szükséged van egy tízesre.”

„Ha pénzre van szükséged, gyere hozzám és mondd meg nekem. Majd megbeszéljük.”

Az idézett példáink és javaslataink több szülőben ellenkezést válthatnak ki: mind a hazugság, mind a lopás esetében erélyesebb megoldást tartanak célravezetőnek. Mi úgy véljük, a kezdet kezdetén, amikor a baj felüti a fejét, javasolt megoldásaink célravezetőbbek, mégpedig azért, mert bizalmat sugallnak, a gyermek megértését helyezik a megítélés középpontjába. Hogy jobban megérthessük ennek az értékelési logikának a menetét, nézzünk meg rá egy-két helyes és helytelen példát!

Ha a gyerek süteményt evett a „tiltott tálból”, és ott fehérlik a bajuszán a cukor, akkor ne kérdezzünk tőle ilyesmiket:

„Vett valaki süteményt a tálból?”

„Nem láttad véletlenül, ki vett kis süteményt? Nem ettél te is egyet? Biztos?”

Az ilyen kérdések rendszerint hazugságra kényszerítik a gyermeket, ami csak tovább mélyíti sérelmünket. A szabály az, hogy ha tudjuk a választ, ne kérdezzünk. Sokkal helyesebb, ha nyíltan kimondjuk:

„Kisfiam, megetted a süteményt. Mondtam, hogy ne add meg. Mérgetes vagyok és csalódot.”

Az utolsó mondatunk megfelelő és az adott helyzetben célszerű büntetést jelent. Kínos érzést kelt a gyermekben, és felébresztheti a felelősségérzetét, hogy helytelen viselkedésével tegyen már valamit.

A gyermek egészséges lelki életét komolyan veszélyezteti az a szülő, aki meg van áldva a csípős, maró gúnyolódás képességével.

A gyermek egészséges lelki életét komolyan veszélyezteti az a szülő, aki meg van áldva a csípős, maró gúnyolódás képességével.

„Hányszor kell elismételnem ugyanazt? Süket vagy? Akkor miért nem hallod?”

„Szörnyű, hogy milyen udvariatlan vagy. Hol nevelkedtél, az erdőben? Odaváló vagy tényleg, az erdőbe.”

„Mi bajod van? Hülye vagy, vagy éppen csak megkukultál? A diliházban végzed, ha így folytatod!”

Az ilyen szülő talán nincs is tudatában annak, hogy megjegyzése támadás a gyermek ellen, ami feltétlenül kihívja a gyermek ellentámadását. A maró gúnynak és a csípős megjegyzéseknek nincs helyük a gyermeknevelésben. Legjobb, ha teljesen elkerüljük az olyasfajta kijelentéseket, mint például:

„Ahhoz képest, hogy milyen kicsi vagy, túl nagy szád van!”

„Olyan vagy, mint egy felfuvalkodott béka!”

Sem akarva, sem akaratlanul nem szabad rontanunk a gyermek helyzetét sem önmaga, sem barátai előtt.

A gúnyt azért kell kerülnünk a nevelésben és az értékelés gyakorlatában, mert az egyébként is nyilvánvaló fölényünket fokozza a gyermek szemében, s csak ellenkezést vagy keserű belenyugvást vált ki.

Szexuális nevelés a családban*

Szülők körében a szexuális nevelés, szexuális felvilágosítás az egyik legnehezebb pedagógiai problémát jelenti. Szerencsére napjainkban a problémák megoldásához kedvezőbbek a feltételek, mint a korábbi évtizedekben. A pszichológusok már föltárták a szexuális felvilágosítás javasolható normáit és lehetőségeit. Mivel a pszichológusok megoldási javaslataival teljesen egyetértünk, ezért ezeket megfontolásra ajánljuk. Azért is, mert képességfejlesztő programunkban mi is fölvaljuk kisiskolás tanítványaink szexuális nevelését.

A szülők jelentős része úgy véli, hogy a gyerekek szexuális érdeklődése a serdülő kortól kezdve tekinthető természetesnek és „jogos”-nak. Éppen ezért, ha óvodás korú gyermekeiknél találkozunk a szexuális érdeklődés jeleivel, megütköznek, azt hiszik, hogy valami „illetlen” és természetellenes dolog történik. Pedig ebben az életkorban ez nagyon is természetes jelenség, melynek büntetése, szigorú elfojtása sok veszéllyel járhat. Az „én” felfedezéséhez igen nagy mértékben hozzátartozik a saját test megismerése. Figyeljük meg, hogy a három év körüli gyerek meglehetősen sokat tartózkodik a tükör előtt: nézegeti magát, grimaszokat vág, különböző groteszk mozdulatokat tesz, és nagyon élvezi, hogy a test az „én” birtoka (az én kezem, az én lábam, az én testem), mely hűségesen engedelmeskedik frissen felfedezett énje utasításainak. Ezzel párhuzamosan felébred benne az összehasonlítás vágya, vagyis kíváncsivá válik mások testére is. Azonosságokat és különbségeket keres, és nem telik

*A fejezetben szó szerint átvett bekezdések találhatók Ranschburg Jenő Szülők lesznek c. munkájából (239–243. o.).

bele sok idő, megleli azt a legfontosabb jegyet, ami örökre hozzákapcsolja őt saját neméhez, és megkülönbözteti a másiktól. Ettől kezdve – ha módja van rá – komoly igyekezettel figyel ellenkező nemű kortársai nemi szervét, és megpróbál információkat is gyűjteni róla (pl. a fiúk arról: hogyan pisilnek a lányok). Komoly hiba, ha ilyenkor a gyermeki érklődés a felnőtt álzsenségének falába ütközik. A gyereket, akit ilyenkor kiküldenek, vagy zavart, fontoskodó választ adnak neki (például azt, hogy: „Kicsi vagy még ehhez, majd megtudod idejében”), úgy fogja érezni, hogy valami titkot rejtegetnek előle, ezzel pedig tovább csigázzák érklődését. A nemi szerv tesztünk része, és a működésére vonatkozó kérdésekre éppen olyan helyes és kielégítő válaszokat kell adnunk, mint bármilyen más kérdésre. Mi sem természetesebb, mint hogy idetartozik a „Hogyan születik a kisbaba?” kérdés is. Gondoljuk, a szülők már tudják, hogy a gölyamese bármilyen fajtája ostobaság, és kifejezetten károsan befolyásolja a gyermek értelmi-érzelmi fejlődését, szülővel való kapcsolatát. Ennek ellenére a legtöbb szülő komolyan zavarba jön, amikor meghallja a „rettegett” kérdést: valamilyen belénevelt gátlás, szeméremérzet és intellektuális tanácsstalanság akadályozza a megfelelő válasz megadásában, és – bár lelkiismeretfurdalása van miatta – rendszerint mellébeszél. Márpedig zavartságra nincs ok.

Lássuk, melyek a szabályok ennek az „örök szülői gond”-nak a megoldásában. Első és legfontosabb: *merjünk zavartság nélkül beszélni róla*. A gyerekek nem szabad azt éreznie, hogy a felnőtt válasz mögött valami titok lappang. Már csak azért sem, mert ilyen titoknak nem is szabad lennie: a szó legtisztább értelmében természetes biológiai – és érzelmileg megalapozott – folyamatról van szó, és ha utánagondolnak,

biztosan belátják: tulajdonképpen teljesen érthetetlen, miért ne tudhatná egy gyerek, hogyan születik a kisbaba. A második szabály: *Csak akkor hozzuk szóba, ha a gyerek kérdezi, és ne válaszoljunk többre, mint amennyit kért*. Tehát a szülő nem mondhatja: „Elérkezett az ideje annak, hogy ezt a témát megbeszéljem a kisfiammal.” Engedjük, hogy a gyerek döntse el, mikor jött el ennek a témának az ideje, és milyen ütemben tudja megérteni, elfogadni azt! Más kérdés, hogy a szülő és a gyerek között olyan kapcsolatnak kell lennie, hogy a gyerek azonnal anyjához vagy apjához forduljon, amikor ez (vagy bármilyen más) téma munkálni kezd benne. A harmadik szabály: a gyerekeknek *olyan választ kell adnunk, amit megért*, ugyanakkor minden részletében helytálló, igaz. El kell mondan, hogy az ember egy ici-pici sejtől fejlődik ki (itt a növényvilágból is hozható példa), mely az anya hasában van. Olyan apró részletkérdések mellett, mint: *hogyan eszik a baba anyu hasában?* (melyre természetesen el kell magyaráznunk hogy a köldökörsínön keresztül táplálkozik), a gyerek itt általában két fontos kérdést tesz fel: *hogyan kerül az a pici sejt az anyu hasába, és hogyan kerül ki onnan kilenc hónap múltán a kisbaba?* Az első kérdésre az a válasz, hogy a sejt egyik fele az anyué, másik fele az apué, és ha a két fél sejt találkozik, egyesül, akkor indul meg a kisbaba fejlődése. Ezzel a – természetesen kellőképpen színeztet – válasszal a három-négyéves gyerek kezdetben rendszerint beéri. A dolog világos, érthető és elfogadható számára, tehát megnyugszik és gyakran hosszú ideig nem kérdez tovább. Gondoljunk a második szabályra: csak akkor menjünk tovább, ha a gyerek megkérdezi: *hogyan kerül az apai fél sejt az anya testébe*. Higgyék el (tudjuk, hogy nehéz), semmi akadálya annak, hogy elmagyarázzák neki. Ha a férfi és a nő nagyon szeretik

egymást, a nemi szervek találkozása révén jut el az apai fél sejt az anya testébe. Nagyon fontos a biológiai folyamat érzelmi oldalának a hangsúlyozása, és az, hogy mindez olyan természetesen és egyszerűen hangozzék, mint bármilyen más szülői magyarázat. Így a gyerek teljesen rendjén valónak fogja találni és nyugodtan elraktározza megismert dolgai közé. Ha a nemi szervek funkcióját illetően mégis tovább kérdez, hívjuk fel a figyelmét a természet valóban csodálatos takarékoságára, mellyel lehetővé tette, hogy egyetlen szervünk kétféle feladatot is elláthasson.

A második várható gyermeki kérdéssel kapcsolatban csupán annyit: nagyon sokszor tapasztalható, hogy a szülő nem meri őszintén megválaszolni: hol bujik ki a baba az anya hasából? (Erre vonatkozóan természetesen fantasztikus gyermeki elképzelések alakulnak ki, melyek közül az a leggyakoribb, hogy minden szülésnél felvágják az anya hasát vagyis a gyerek felfedezi és általánosítja a császármetszést. (Nem szabad, és nincs is értelme annak, hogy a szülőutakat eltitkoljuk a gyerek előtt, és így a kislányok egy későbbi hasműtéttől féljenek!

A szülőnek tisztában kell lennie azzal, hogy a nemi szerv óvodás korban is örömforrás. A gyerek tehát, amikor felfedezi nemi szervét, elég sokat fogdossa, dörzsöli, játszik vele, mert ezt kellemes érzések kísérik. Fiúknál gyakori a merevedés is – ha teljes szexuális kielégüléshez biológiai okoknál fogva nem is jutnak el. A gyermekkori önkielégítés /onánia/ tehát természetes jelenség, melyet a szülőnek egyáltalán, és semmilyen formában nem szabad szóvá tennie! A büntetés vagy megszégyenítés az egészséges szexuális fejlődés szempontjából rendkívül veszélyes! A szülőnek csak akkor kell felfigyelnie, ha az önkielégítés mértéktelenné válik. Ez általában érzelmi kielégület-

lenség, görcsös örömkérés jele, úgyhogy ilyen esetben – de csak ilyenkor – ajánlatos szakemberhez fordulni, aki az igazi okot megtalálja.

A gyermeki szexualitás témájához tartozik a meztelenség problémája is. Hároméves gyereket strandon, nyilvános helyen már nem szoktunk meztelenül szaladgáltatni. De otthon, ha meleg van, nyugodtan ugrálhat pucéran is. A természetes szeméremérzés kialakítása mellett – ami az óvodás korban fontos nevelési feladat – el kell érünk, hogy a gyerek ne érezze teste szégyellni való, alacsonyabb értékű részének nemi szervét. Hasonló a helyzet a szülői meztelenséggel is: a szülő – saját és gyermeke nemétől függetlenül – ne rejtegesse magát hisztérikus, feltűnő gondossággal gyermeke előtt; ez ugyanolyan hiba, mint amikor minden szeméremérzést félretéve, szándékosan ruhátlanul jelenik meg gyermeke előtt. A szülői viselkedésből ezen a téren is hiányozzék a titokzatosság, a nyugtalanító homály: az emberek elfedik egymás előtt alsótestüket, miért viselkednénk otthon másképpen? De ha a gyerek véletlenül mégis ránk nyit a fürdőszobában: istenem, emberek vagyunk, nők és férfiak – akárcsak gyerekeink; nem történt semmi különös.

A kisiskolás és a válás*

Végül essen szó egy – a gyermeket nagyon súlyosan érintő problémáról és annak hatásáról.

Ha feltennénk a kérdést: vajon mi az oka annak, hogy a szülők válása veszélyezteti a gyerek egész-

*A fejezetben szó szerint átvett bekezdések találhatók Ranchsburg Jenő Családi Kör c. munkájából (69–73.o.).

séges fejlődését, a legtöbb ember bizonyára két okot jelölne meg. Hivatkozna a válás körüli időszak feszült érzelmi légkörére, másrészt utalna arra is, hogy a szülőnek, aki egyedül neveli gyermekét, rengeteg nehézséggel kell megküzdenie, és igen gyakran nem képes a megfelelő mértékű ellenőrzésre és fegyelmezésre.

Mindkét ok valódi, és komoly figyelmet érdemel. Van azonban egy harmadik ok is, amelyről nagyon keveset beszélnek, pedig hatóereje jóval nagyobb az előző kettőnél: hogyan viseli, hogyan „dolgozza fel” a házastársától való elszakadás tényét az a szülő, aki a gyermek mellett marad? A szülő ugyanis a válás idején jelentkező zaklatottságát, nyomasztó magányérzését vagy éppen indulatos bosszúvágyát akarva-akaratlanul továbbítja gyermekének, akinek személyiségében ezáltal olyan tartós károsodást idézhet elő, amely még akkor is erőteljesen hat, amikor a szülő a válás valamennyi megrázkódtatását régen kiheverte.

A szülőnek nem szabad eltitkolnia a válás tényét gyermeke előtt! El kell mondania neki, hogy apa és anya nem tudnak tovább együtt élni, de őt mindketten továbbra is ugyanúgy szeretik mint régen. Persze, a magyarázatot nem szabad összetéveszteni a volt házastárs vád alá helyezésével. Talán a legsúlyosabb hiba, amit a gyermekkel maradó szülő elkövethet, ha megkísérel ugyanolyan negatív véleményt kialakítani gyermekében a másik szülőről, mint amelyet ő maga táplál. Ha a gyűlölet és megvetés tárgya éppen a gyermekkel ellentétes nemű szülő, ez további bajokat is okozhat. A fiú általánosítja a negatív képet, amelyet apjától hall anyjára vonatkozóan, és ugyanezt teszi a kislány is. A sok rosszat, amit anyja apjáról mesél, könnyen kiterjesztheti a férfiakra általában. Persze ehhez az általánosításhoz gyakran maga a szülő segíti hozzá gyermekét: „Minden férfi megbízhatatlan és

csapodár” – mondja az elhagyott asszony kislányának. „Minden nő alattomos kigyó” – oktatja fiát az elvált apa. (Számos pszichológiai vizsgálat bizonyítja, hogy a negatív kép, ami ilyen módon a másik nemről kialakul, sok évvel később is kártékony, és akadályozza a párvalasztást.

Az óvodás és kisiskolás korú gyermek tehát hajlamos az önvádra, arra, hogy szülei elhidegüléséért és az egyik szülő „eltűnéséért” önmagát tegye felelőssé. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a gyerek rendszeresen láthassa az otthonról elköltözött szülőt! Sok, gyermekét egyedül nevelő anya és apa pusztán azért igyekszik minimálisra csökkenteni volt házastársa látogatását, hogy ezzel elejét vegye a sérülésnek, amelyet gyermekében a másik szülő folytonos újraelvesztése okozhat. Pedig az ilyen sérülés sokkal kevésbé veszélyes, mint az, amikor a gyermek úgy véli, hogy anyja vagy apja eltűnt, és nem szereti őt többé!

A gyermekét otthonában meglátogató szülő viselkedjek természetesen, és ne játsszon meg a valóságosnál jobb kapcsolatot volt házastársával. A kisiskolás nem hiszi el a szülők viselkedését, és hajlamos, hogy rossz tapasztalatait általánosítva álszentnek minősítse szüleit.

A válás több szempontból is veszélyezteti a gyermek egészséges fejlődését. A tartós károsodás azonban egyáltalán nem törvényszerű! A legnagyobb hatást ugyanis – a közhittel ellentétben – nem maga a válás ténye gyakorolja a gyermek személyiségére, hanem azok az indulatok, félelmek és keserűségek, amelyeket a gyermekkel maradó szülő a házasság felbomlása miatt átél, és amelyeket akarva-akaratlanul átad gyermekének.

Felhasznált és ajánlott irodalom

1. CLAUS, G. – HIEBSCH, H. : Gyermekpszichológia. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó
2. GINOTT, H. : Szülők és gyermekek. Budapest, 1977. Medicina Könyvkiadó
3. GRÁC, J.: Értsük meg a gyermeket! Budapest, 1979. Tankönyvkiadó
4. HARSÁNYI István: A tanulók megismerése. Budapest, 1978. Tankönyvkiadó
5. LÖWE, H.: Az élet tanulás. Budapest, 1979. Tankönyvkiadó
6. SZABÓ Pál: A játéktól az iskoláig. Budapest, 1978. Hazafias Népfront – Kossuth Könyvkiadó
7. RANSCHBURG Jenő: Családi kör. Budapest, 1977. RTV - Minerva
8. RANSCHBURG Jenő: Szülők lesznek. Budapest, 1979. Gondolat Kiadó
9. A szülői mesterség. (Szerk. MOHÁS Livia.) Budapest, 1982. Minerva
10. Szülők Kislexikona. (Szerk. MAJZIK Lászlóné.) Budapest, 1974. Kossuth Könyvkiadó

Tartalomjegyzék

Kedves Szülők!	3
I. Mit jelent nevelni?	6
A nevelés látszata	6
Mi tekinthető nevelésnek:	6
Az öröklésről	8
II. Mire neveljünk?	10
A gyermek jövője és a nevelés	10
A nevelés céljáról	11
III. Milyen a kisiskolás gyermekünk?	13
Milyen a kisiskolás?	14
Az anya és az apa szerepe a kisiskolás fejlődésében	16
Hogyan tanulja meg a gyerek a férfi és a női szerepet?	21
A kisiskolás kortársai körében	23
A kisiskolás agresszív magatartásáról	25
Hogyan ismerjük meg gyermekünket?	32
IV. Milyen a családukban	
a nevelés légköre?	36
Gyermekszerepek a családban	37
Munkamegosztás a családban	37

A család életrendje	38
Érintkezési módok a családban	40
Nevelési légkör a családban	42
Mit tanul meg rejtetten a gyermek a családban?	49
V. Hogyan neveljük a családban?	52
Milyen bánásmódot kívánna a kisiskolás? ..	52
A családi nevelés pedagógiája	53
A kisiskolás tevékenysége a családban	58
A játék és a kisiskolás	63
Tévézés, rádiózás és a kisiskolás	64
Olvasás és a kisiskolás	65
Értékelés a családban	66
Jutalmazás a családban	66
Büntetés a családban	68
VI. Kényes kérdések a családi nevelésben ...	74
A gyermekek hazugságairól	74
A gyermek és a lopás	76
Szexuális nevelés a családban	81
A kisiskolás és a válás	85
Felhasznált és ajánlott irodalom	88
Tartalomjegyzék	89